

Кіріспе

§1. Қоғамдық қатынас құралы ретінде тіл бірнеше формада өмір сүреді. Әдеби тіл – тілдің өмір сүруінің, қызмет етуінің ерекше формасы. Ол белгілі бір халық тілінің нормаға түскен, өңдеуден өтіп, сұрыпталған ең үлгілі формасы. Әдеби тіл – дәстүрге берік, сол тілде сөйлеуші қоғам мүшелерінің бәріне бірдей міндетті, қызмет аясы, әлеуметтік ауқымы кең тіл. Осындай қасиетке қоса әдеби тіл әр түрлі ауытқулардан арылып отыруы қажет. Қандай да болсын күрделі ойды, мағынаның небір нәзік реңктерін тап басып, дәл, ешбір қиындықсыз, емін-еркін жеткізуі оның коммуникациялық сапаларының қандай екендігін көрсетеді.

Қазақ әдеби тілінің «ауызша» және «жазбаша» деп аталатын бір-бірімен тығыз байланысты екі формасы бар. Әдеби тілдің «ауызша» формасы өз кезегінде маңызы артып отырса, қоғамның әлеуметтік, мәдени дамуы тәрізді қолайлы жағдай «жазба» тілінің рөлін өлшеусіз өсіре түсті.

Орфография әдеби тілдің («жазбаша» түрінің) «киімі» ғана емес. Ол, алдымен, сауатты жазудың, ана тілін мәдени меңгерудің маңызды құралы. Ондай құрал тілдің құрылымдық жүйесіне (системаға) лайық, пайдалануға неғұрлым жеңіл, қолайлы да тиімді болуы тиіс.

Қандай да болсын тілдің қоғамдық құбылыс ретінде өзгеріп, дамып отыратындығы белгілі. Тілдің құрылымдық жүйесінің де дамып, өзгеріп отыруына сәйкес оның «киімі» де «жаңаланады». Олай болмаса, орфография тілдің системасына лайық болмай, оның құрылымдық жүйесіндегі заңдылықтарды дұрыс бейнелей алмас еді. Ондай орфография пайдалануға ауыр тиіп, сауатты жазуға «тұсау» болар еді.

К. Маркске жазған хатында Ф. Энгельс араб графикасының күрделілігі болмаса, парсы грамматикасының 48 сағатта біліп алар едім¹ деген болатын.

Ағылшын балалары күн құрғатпай, үздіксіз тоғыз жыл оқығанның өзінде кеңсе қағаздарына қатысты жұмыстарды ойдағыдай жаза алмайды екен. Әйгілі жазушы Бернард Шоудың есептеуінше жазу жұмысымен шұғылданған ағылшындар әрбір минуттың 12 секундын «басы артық» әріптерді жазуға жұмсайды екен. Ондай басы артық әріптерді жазуға бір жылда 73 күн кетеді. Англия мен АҚШ-та жазу жұмысы, кеңсе қызметі, ғылыми зерттеулермен 2,7 миллион адам шұғылданады. Олар бір жылда 540 мың жыл жоғалтады екен².

Жазу-сызуда мұндай қиындықтар болмас үшін орфографияны тілдің құрылым жүйесіне лайықтап, ондағы өзгерістерді бейнелейтіндей етіп, жазу нормаларына эволюциялық өзгерістер енгізіп отыру қажеттілігі тіл құрылымы тәжірибесінде де айқындала түсіп отыр.

Қазіргі қазақ орфографиясы әдеби тілдің жазбаша түрінің нормалану процесіне зор ықпалын тигізді. Оның 40 жылдан астам тәжірибесі жазу нормаларының тұрақталып, ала-құлалықтан арыла, жетіле түскендігін байқатады. Бұл процесте 1957 жылғы «Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелері³», «Қазақ тілінің орфографиялық сөздіктері⁴», «Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш⁵» тәрізді т.б. практикалық құралдырдың, ғылыми зерттеулердің⁶ орны айрықша. Әрине, бұл нәтижелер қазақ орфографиясының барлық мәселелері зерттеліп болды, жазу мәдениетіміз ешбір мүлтіксіз дегенді аңғартпайды.

¹Маркс К. И Энгельс Ф. Соч. Т. 28. С. 222-223.

²Бұл деректер мына кітаптан алынды: Костомаров В.Г. Русский язык среди других языков мира. М., 1975. С.170

³Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелері, Алматы, 1957.

Қазақ орфографиясының ғылыми тұрғыда әлі де зерттеле беретіні даусыз. Өйткені, біріншіден, қазақ тілі де, өзге тілдер тәрізді, құрылым жүйесі өзгеріп, дамып отыратын тіл. Осыған байланысты ондай құбылысты айқындап, зерттей отырып, жазу нормаларына да ішінара өзгеріс енгізіп отыру қажеттілігі туады. Екіншіден, қазақ тілінің құрылым жүйесінде әлі де танылмаған заңдылықтар бар екендігі сөзсіз. Оларды зерттеп, танып білмей, жазу-сызу нормаларын сол жүйеге лайықтап белгілеу мүмкін емес.

ФОНЕМА, ДЫБЫС ЖӘНЕ ӘРІП

§2. Қазақ тілі бітім-тұлғасы жағынан өзге де түркі тілдері тәрізді жалғамалы тілдердің қатарына жатады. Сондықтан да түрлі-түрлі лексика-грамматикалық амалдардың барлығы дерлік сөз тудырушы, сөз түрлендіруші қосымшалары арқылы жасалады. Сөздің түрлі қосымшалармен түрлену барысында түбір мен қосымшаның жігінде әр түрлі дыбыстық құбылыстар (ассимиляция, аккомодация, абсорбция, лабиалды аттракция, палаталды аттракция, диссимиляция, метатеза, диэреза, протеза, редукция, т.б.) пайда болады. Неліктен бұлай жазылады, неге басқаша жазылмайды? Дыбыс өзгерістерінің орфографиясындағы көрінісі қандай? Түбірдің қосымшалардағы дыбысқа, керісінше, қосымшалардағы дыбыстардың түбірге тигізер әсер-ықпалы болады. Жазу тәжірибесінде мұндай құбылыстардың бәрін бірдей ескері қажет пе? Бұлардың қайсысы еленеді, қайсысы еленбейді? Алайда, сырт қарағанда, [башшы], [жұмұшшы], [сеңгейсің], [сембісің], [ылашшыз] деп жазбай, басшы, жұмысшы, сенгейсің, сенбісің, лажсыз деп таңбалауымыздың себебі өзінен-өзі түсінікті де тәрізді. Бұлай жазудағы мақсат – сөздің «түбірін» сақтау. Мұндай дәстүрлі түсінік, тіпті мектеп оқушыларына да белгілі. Бірақ, сөздердің барлығы бірдей осы қағида бойынша жазыла ма? Біркыдыру сөздерді *басшы, жұмысшы, сөзшең, ақ алма* деп «түбір» сақтап жазып, [ш]-ның [с], [з]-ға, <a>-ның <қ>-ға тигізер әсерін ескермейміз⁷, ал бірсыпыра сөздердің жазылуына келгенде ақ – ағар, жоқ – жоғал, теп – теуіп, тарақ – тарағы деп жазып, дауыстылардың дауыссыздарға тигізер әсерін ескеруіміз неліктен? Сөздің түбірі *ағ-, жоғ-, теу-, тарағ-* емес қой? Бірде олай, бірде бұлай жазуымыз, бәлкім, қосымшалардың сөз мағынасын өзгерту қабілетіне байланысты болар? Бірақ бұлай деуімізге негіз жоқ. Өйткені бұл арада қосымшалармен түрленген сөздердің қай-қайсысының да лексика-грамматикалық мағынасы өзгермей қалған жоқ. Міне, бұл тәрізді сауалдардың жауабын іздесек, мәселе әлдеқайда күрделене түседі. Сонымен, қазақ орфографиясының бұл тәрізді принципті мәселелері, жекелеген жайттары арнайы зерттелмесе, бірсыпыра сөздердің жазылуы тиянақты шешімін таппай, жазу тәжірибесінде ала-құлалық тудыруы ықтимал. Мұндай кемшілік жалпы жазу мәдениетін төмендетері сөзсіз. Жазу мәдениеті төмен болса, әдеби тілдің коммуникациялық қызметі де айтарлықтай болмайды.

Тілдік системаға, оның құрылымдық жүйесіне орфографияның сәйкес болуы қажет. Сонда ғана тілдің жазбаша және ауызша түрлері бір-бірінен алшақ, кереғар кетпейді. Алайда мұндай талап тілдің жазбаша және ауызша түрінің айырмасын мүлдем жойып,

4Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. Алматы, 1941. Ред.коллег. С. Аманжолов, І. Кеңесбаев; Балақаев М.Б. Емле сөздігі. Алматы, 1948; Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. Алматы, 1963, 1978.

5Сыздықова Р. Қазақ орфографиясы мен пунктуация жайында анықтағыш, Алматы, 1974.

6Оралбаева Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының негіздері. Алматы, 1968.

7Сөздің дыбысталуы мен фонемалардың қосалқы реңкі тік жақша [...], ал фонемалардың негізгі реңкі сынық жақша <--> арқылы беріледі.

ерекшелігін елемеу деген сөз. Ауызша сөйлеуде интонация, сөздердің ерекше мәнермен айтылуы, ой екпіні, эмфазалық құбылыс т.б. толып жатқан дыбыс заңдылықтары болады. Олардың бәрін бірдей жазуда таңбалау мүмкін емес. Тіл тарихында ондай жазу болған да емес. Бернард Шоудың «иә» деп айтудың елу түрлі, «жок» деп айтудың бес жүз түрлі тәсілі бар, ал оларды жазудың амалы біреу-ақ деген сөзі осы орайда айтылған. *Қой, тұн, жаз* тәрізді сөздердің айтылуы мен жазылуында айырма жоққа тән. Бірақ тілімізде көптеген сөздің айтылуы мен жазылуы бір-бірімен сәйкес келе бермейді. Мысалы, [*қоралат*]; [*төрөгәрсең, тоналарсың*] (мақал) деп айтылғанымен, өзгеше жазамыз.

Қарым-қатынасқа түскенде сөздер белгілі бір орфографиялық заңдылыққа орай бір-бірімен ұласа айтылып, бір-біріне ықпал жасап, әр түрлі фонетикалық өзгеріске ұшырайды. Ал осындай жүйені елемей, тілдік дыбыстарды нақпа-нақ айтсақ, сөздің дыбысталудағы тұтастығы бұзылып, дыбыстау мүшелеріне айрықша күш түседі. Сөйлеуде дыбыстардың бір-біріне әсер етіп, ықпалын тигізіп, ұласа айтылуы – мәнді фонетикалық құбылыс. Бірақ аса маңызды бола тұра бұл құбылыстың бәрі бірдей жазуда еленбейді.

Өйткені жазу – «жүгіртіп» оқуға жеңіл, қабылдауға қолайлы болуы қажет. Жазудың (письмо) мақсаты сөздің айтылуы мен дыбысталуын дәлме-дәл көшіру емес, қандайда болсын белгілі бір ойды хабарлау. Егер *қоралы ат, төреге ерсең, тоналарсың* дегендерді айтылуынша жазсақ (*қоралат* па, *қоралы ат* па, «*төреге ерсең, тоналарсың* әлде *төре көрсең, тон аларсың*» ба?), информацияны қабылдауды күрделендіре түсер еді де, артық энергия жұмсауға тура келер еді. Сондай-ақ (*бірғанатты гөрдү*) дегенді «*бір гана атты көрді*», «*бір қанатты көрді*» деп әр түрлі ұғынуы мүмкін. Сөз ішіндегі, тіркес шеніндегі дыбыстардың бір-біріне тигізер позициялық, комбинаторлық әсер-ықпалын ескермей, дыбыстардың фонематикалық мәнін сақтап жазу тексті қиындықсыз, кедергісіз оқуға мүмкіндік береді. Бұл – жазудағы (графикадағы) фонематикалық принцип.

Бірақ фонемалардың «мәнін» сақтап жазу дегенді қалай түсінуге болады?

Фонемалардың әр түрлі позициялық, комбинаторлық реңктері болатыны белгілі. Ол реңктер (отенок, аллафон) белгілі бір фонетикалық қоршауда көрінеді. Мысалы, [н]-ның сөз басында, сонорлармен іргелес келгенде, жуан, жіңішке, еріндік, езулік дауыстылармен қатар айтылғанда т.б. фонетикалық жағдайларға тәуелді әр қилы реңктері болады. Қысқасы, фонетикалық жағдай қанша болса, фонеманың соншама реңкі болады. Бірақ солардың ішінде фонемалық қоршауға неғұрлым тәуелсіздері негізгі реңк те, қалғандары қосымша реңк болады.

Мысалы, *бүгін, бүгінгі* сөздеріндегі [н]-ның фонетикалық жағдайға тәуелділігі бірдей емес. Бүгін сөзіндегі [н]-ға қарағанда *бүгінгі* сөзіндегі [н]-ның дыбыстық қоршауға тәуелділігі әлдеқайда басым [*бүгүңгү*]. Әрине, дыбыстардың барлық реңктерін ғылыми зерттеулерде болмаса, жазуда көрсетудің мәні жоқ. Жазуда фонеманың сөзтанымдық қызмет атқаратын негізгі реңкі ғана белгіленеді. Морфеманың фонемалық мәнін сақтап жазу дегенді осылайша түсінуге болады.

Сонымен, фонема – дыбыс – жазу бір-бірімен тығыз байланысты. Алайда фонемалардың негізгі реңктері мен қосымша реңкін ажыратудың өз қиындығы бар. Мысалы, *тон, төн, таң, тән* дегендегі <t> бірде жуан, бірде жіңішке реңкте жұмсалып тұр. Бұл екі реңктің де фонетикалық ортаға тәуелділігі бірдей. Сондықтан <t>-ның негізгі реңкі жуан [т] немесе жіңішке [т] деу қиын. Осыған байланысты алфавиттегі Т әрпі жуан [Т]-ның немесе жіңішке [Т]-ның өкілі деп үзілді-кесілді айту тағы қиын. Сырт қарағанда мұндағы жуан, жіңішке реңк тепе-тең сияқты. Дегенмен бұл екі реңктің бірін негізгі, бірін қосалқы деуге болады. Оны қарапайым мынадай тәжірибеден байқауға болады. Мысалы, филолог емес әр түрлі аудиторияда *түн, түн* тәрізді сөздерді тақтаға жазып, «бұл сөздерде қандай дыбыс бар?» деген сұрауға [т], [ү], [н], [ү] дыбыстары бар деп, аудитория бірауыздан жауап береді. Бұдан қазақ тілінде сөйлеушінің психикасында фонеманың негізгі реңкі жуан [т], [н] екендігін байқаймыз. Олай болса, қазақ алфавитіндегі Т әрпі – жуан [т]-ның өкілі. Сондай-ақ негізгі реңк айтуға «оңай» болса, қосымша реңк, мысалы [т], аздап болса да «күш» салып, сүйемелдеп айтуды қажет етеді.

Бұл жерде алфавиттегі әріптер фонемалардың негізгі реңкін белгілейді деген принципке қайшы келетін мынадай құбылысты байқауға болады. Мысалы, [қ] мен [к] – бір ғана фонеманың – атап айтқанда <к> фонемасының – жуан, жіңішке реңктері. Олай болса бұлар неге бір ғана әріппен таңбаланбайды деген заңды сұрау қоюға болады. Әрине, [к] де, [қ] да бір фонеманың әр түрлі реңкі екені даусыз. Бірақ бұл реңктердің бірі негізгі, екіншісі қосалқы деуге болмайды.<к> фонемасының [к], [қ] реңктерінің,<г> фонемасының [ғ], [г] реңктерінің тепе-тең болуы өзге дауыссыздардан олардың өзіндік ерекшелігі деуге болады. Жоғарыда аталғандай, тәжірибені қайталап, «құн, күн деген екі сөзде қандай дыбыстар бар?» десек, [қ], [к], [ұ], [н], [ү] деген бес дыбыс бар дейді. Сонымен, қазақ графикасында бір фонеманың тепе-тең реңкі арнайы әріптермен таңбалады: <к> [q] – қ, [k] – к; <г> [ɣ ʌ ʌ] – ғ, [g] – г. Ал қырғыз графикасында мұндай тепе-тең реңктер арнайы белгіленбейді: <к> {[g] [k]} к, <г> {[ɣ ʌ ʌ] [q]} г.

Фонема реңктерін белгілеу – графика теориясы тұрғысынан басы артық құбылыс. Ол белгілі бір алфавиттегі әріптердің санын көбейтеді. Алайда бір фонеманың тепе-тең реңктерін белгілеудің тиімді жақтары бар екендігін жазу тәжірибесінің өзі көрсетіп отыр.Әсіресе, жүйесі басқа тілден ана тілімізге ғылыми-техникалық, қоғамдық-саяси терминдер мен атаулар еніп жатқан жағдайда, бұл графикалық тәсілдің артықшылығын айқын сезінуге болады. Мысалы, егер <к> фонемасының тепе-тең реңктерін жеке-жеке таңбаламаған жағдайда *марка, лак, ток, бак*, т.б. толып жатқан сөзді екі түрлі оқуға тура келеді: *марка < [марқа], [марка]; лак < [лақ], [лак]; ток < [тоқ], [ток]; бак < [бақ], [бак]* т.б.сөзді бұлайша екі түрлі оқу графикадағы негізгі принципке – сөздің әр түрлі оқылмауы дегенге қайшы келеді.

Қазақ графикасындағы тағы бір шарттылық – белгілі бір әріптің негізгі қызметімен қатар қосалқы қызметінің болуы. Мысалы, *ә* әрпінің негізгі қызметі <ә> фонемасын таңбалау болса, кей позицияда <a> фонемасын білдіруі – оның қосалқы қызметі. Мысалы, *күнә, мәрмәр, куә* т.б. Бұл сөздердің соңғы буынындағы дауысты <a> бірінші буындағы тіл алды дауыстыларының әсерінен палатализацияланған. Бұлар – сөзге әр түрлі қосымшалар жалғау арқылы «тексеруге» болатын дауыстылар (проверяемые гласные). Бұл жағдайда олар өзінің негізгі реңкі <a>-ға жуықтайды. Мысалы: [күнаға] *күнәға*, [мәрмарға] *мәрмәрға* т.б.

Тіл жұмсау дағдымызда кейбір әріптің қосымша функцияға ие бола бастауы ықтимал. Мысалы, кейінгі жылдарда араб, жанаб (кітаби сөз), баб(кітаби сөз), сөздері осы түрінде жазыла бастады. Шындығында, мұндай позицияда қазақ тілінің дыбыс заңдылығы бойынша [б] дыбысы [п] түріне игерілуге тиіс. Бірақ бұл [п]-ны *б* әрпімен таңбалау омографтарды көбейтпеу мақсатына байланысты деуге болады. *Баб, жанаб* тәрізді сөздерді *б* түрінде таңбалау – оларды *бан, жанан*, т.б. төл тума сөздерден өзгешелеп тұрады. Осылайша *б* әрпі өзінің негізгі қызметі – <б> фонемасын білдірумен қатар қосымша қызметке ие болып, <п> фонемасын білдіруі бертінде пайда болған. Бұған қарағанда қазақ графикасының әлі де пайдаланылмаған мүмкіндіктері бар деуге болады. Мысалы, *стиль, декабрь, модель* тәрізді жіңішкелік белгіге аяқталған сөздерге дауыссыздан басталатын қосымша жалғанғанда, жіңішкелілік белгі жазылып жүр: *стильге, декабрьге, модельге* т.б. Осындағы [л]-дің жіңішкелігін арнайы таңбамен көрсету басы артық информация (избыточность). Өйткені [л]-дің жіңішкелігін қосымшалардың жіңішке вариантта жалғануы «хабарлап» тұрады. Бұл жерде [*стильге*], [*декабрьге*], [*модельге*] сөздеріндегі жіңішке [л], [р] дыбыстарын [л], [р] түрінде жуандатып оқу қаупі жоқ. Мұндай орындарда жіңішкелілік белгіні қолдану информацияның артықтығын көрсетеді.

Қазақ тіліндегі гемината дыбыстардың арнайы графикалық таңбасы жоқ. Мысалы: *махаббат, жаббар, әдді, мүдде, ләззат, жаннат, оппа, күллі, әмме, ыссы* т.б. Мұндай жүйеге қарағанда, небәрі үш түбір сөзде ғана [ашшы] *ащы*, [кешше] *кеще*, [тұшшы] *тұщы* айтылатын геминатаны арнайы *щ* әрпімен таңбалау да басы артық информация.

Қосар дыбыстарға аяқталған сөздерге (орыс тілінен енген сөздерге) қосымша жалғанғанда, соңғы дауыссызды таңбалайтын әріпті түсіріп жазу – қазақ графикасындағы шарттылықтың бірі. Мысалы: *класс – класқа, прогресс – прогреске, металл – металға* т.б. Бірақ баспасөз беттерінде бұлай жазудың дұрыстығына күмәнмен қарайтын пікірлер де бар. Алайда қосар дауыссыздың бірін түсірмей жазудың қолайсыздығы бар. Атап айтқанда, *грамм, класс, ватт* т.б. сөздерді, олар кейбір қосымшалармен түрленгенде, бірдей үш әріппен қатарынан таңбалауға тура келер еді. Мысалы: *грамммен, класссыз, ваттты* т.б. *Грамм, ватт, прогресс* тәрізді сөздердің ғылыми тексте жиі қолданылатындығын, тіпті екі сөйлемнің бірінде дерлік қайталанып отыратындығын еске алсақ, оқырман тек әріптер «шоғырынан» көз жаза алмайтындай (психологиялық) қолайсыз күй кешер еді.

Жазудағы фонемалық принцип бойынша әр фонеманың дербес таңбасы болуға тиіс. Қазақ графикасында негізінен әр фонеманың дербес таңбасы бар, яғни бір әріп бір фонеманы білдіреді деуге болады. Бірақ бұл – жазуда белгілі бір сөздің фонемалық құрамын түгелдей дербес әріптермен таңбалау шарт деген сөз емес. Сөздің фонемалық құрамын әріптердің түрлі комбинациясы арқылы да беруге болады. Мұндайда бір әріп бірнеше фонеманың тіркесін білдіреді. Ондай әріптерді көп қызметті (полуфункциялы) әріптер деп айтуға болады. Қазақ графикасында *и* әрпінің дыбыстық тұрғыдан қарағанда сегіз қызметі бар⁸. Кейбір әріптердің көп қызметтілігі нәтижесінде қазақ тексттеріндегі жазу бір немесе екі таңбадан үнемделіп отырады. Салыстырыңыз: *диқан* – 5 таңба, [*дыйқан*] – 6 таңба; *себу* – 4 таңба, [*себуу*] – 5 таңба; *тая* – 3 таңба, [*тайа*] – 4 таңба. Әрине, бұл тәсілдің осындай жетістігімен қатар кемшілік жақтары бар.

1. Мектептегі оқыту ісінде *сиыр, суат* тәрізді сөздердің буын жігі немесе *ою, қою, жаяды* т.б. сөздердің морфологиялық құрылымы «бүркемеленіп» қалады. Мектеп оқушылары бастапқыда сөздің түбірі *о-*, ал *-ю* қосымша деп түсінеді. Мұндай кемшіліктің орыс графикасында да кездесетіндігі айтылып жүр. «Так, слоговые написания осложняют морфологический анализ слов, проводимый в школе. Особого внимания и изучения требуют случаи, когда буквы *я, ю, е, ё, и* обозначают сочетание звуков [йа], [йу], [йэ] и т.д., и при этом йот входит в иную морфему, чем соответствующий гласный. Например, в формах *сарая, сараю* и т.д. оказываются затемненным корень сарай, так как на письме окончаниями оказываются *-я, -ю*, и т.д. Между тем в буквах *я, ю* «прячется» и корневой звук йот; окончаниями, т.е. изменяемой конечной частью слова, здесь являюся лишь звуки [-а], [-у] и т.д., например: *сарай-а, сарай-у*»⁹.

2. Мына тәрізді үш-төрт сөзді екі түрлі оқуға болатындығы графикадағы буындық принциптің кемшіндеу жері деуге болады: *жетісу*[жетісүу], [жетісүү]; *шу* [шүу], [шүү]; *ту* [түү], [түү]. Сондай-ақ *жиду* деген сөзді «суретіне» қарап, [жйдүү] және [жыйдүү] деп оқуға болады. Бірақ бұл жерде пәлендей қиындық жоқ. Өйткені [жыйдүү] – дыбыстардың мағынасыз тіркесі болғандықтан қабылдауда ескерілмейді.

3. Мектеп оқушылары *сирақ, тиын* тәрізді сөздердегі *и* әрпін функциясына қарай емес, суретіне қарап, жіңішке оқиды да, орфоэпиялық нормадан ауытқиды. Мұндайда бірінші буынның жуан немесе жіңішке оқылуын соңғы буындағы дауыстының «хабарлап» тұратындығына назар аудару керек. Әрине, «ереже ескертусіз болмайды» дегендей, бұл қағидадан тыс тұратын бірнеше сөз бар. Олардың соңғы буыны жуан болғанымен, бірінші буыны, біздің байқауымызша, жіңішке оқылуға тиіс: *ниала*<[нййала], [ныййала] емес; *мизам*< [мййзам], [мыйзам] емес, *шилан*< [шййлан], [шыйлан] емес; *бипаз* < [бййпаз], [быйпаз] емес, *бидарқа*< [бййдарқа], [быйдарқа] емес; *биқасап*< [бййқасап], [быйқасап] емес.

8Демесинова Н., Джунисбеков А. [Рецензия:] Қ. Неталиева. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. Алматы, 1977// Советская тюркология. 1978. №3. С.101.

9Иванова В.Ф. Современный русский язык: Графика и орфография, М., 1976.С. 95.

Графикалық тәсілдегі бұл аталған кемшіліктер оның мәнін еш төмендете алмайды. Тіркесу жиілігі аса жоғары фонемаларды бір ғана таңбамен беру (1-қосымшаға назар аударыңыз) информацияны неғұрлым ықшамдап жеткізу деген талапқа сай келеді. Қазіргі кезең – ғылыми-техникалық прогрестің дәуірі. Информация «тасқыны» мен информациялық «қопарылыстың» күшейген кезі. Мұндай кезеңде қандай информацияны болса да «сығымдап» беруге ұмтылу тенденциясы өмірдің аса бір қажеттілігіне айналып отыр.

Көп функциялы әріптер(1-қосымша)

Әріп	Фонема	Дыбыс	Мысалдар (позиция)
а	<а> <ә>	[ә]	[шәй] <i>шай</i>
		[а]	[ай] <i>ай</i>
		[а]	[қал] <i>қал</i>
ә	<ә> <а>	[ә]	[ән] <i>ән</i> , [әлем] <i>әлем</i>
		[ә]	[мәрмәр] <i>мәрмәр</i> , [күнә] <i>күнә</i>
б	<б> <п>	[б]	[берік] <i>берік</i> , [құбұл] <i>құбыл</i>
		[п]	[арап] <i>араб</i> , [жәнәп] <i>жанәп</i>
е	<е>	[е] [ө]	[берік] <i>берік</i> [күрөк] <i>күрек</i>
й	<ый>	[ый]	[дыйқан] <i>диқан</i>
		[үй]	[бұлтүй] <i>бұлти</i>
	<ій>	[ій]	[тійек] <i>тиек</i>
		[үй]	[дүнүйө] <i>дүние</i>
	<ы>	[ы]	[қыйа] <i>қия</i>
		[ү]	[шұқшүйуу] <i>шұқшию</i>
<і>	[і] [ү]	[ійуу] <i>ию</i> [дүңкүйуу] <i>дүңкию</i>	
л	<л>	[л]	[олар] <i>олар</i>
	<ұл>	[ыл]	[ылақ] <i>лақ</i>
	<ұл>	[ұл]	[ұлқсат] <i>лұқсат</i>
	<іл>	[іл]	[ілек] <i>лек</i>
	<үл>	[үл]	[үлекөт] <i>лөкет</i>
р	<р>	[р]	[тер] <i>тер</i>
	<ыр>	[ыр]	[ыразы] <i>разы</i>
	<ір>	[ір]	[ірең] <i>рең</i>
	<ұр>	[ұр]	[ұрұқсат] <i>рұқсат</i>
у	<у>	[у]	[бау] <i>бау</i>
	<ыу>	[ұу]	[сауұу] <i>сауу</i>
	<іу>	[үу]	[себүүу] <i>себуу</i>
щ	<шш>	[шш]	[ашшы] <i>ащы</i> , [тұшшы] <i>тұщы</i>
ы	<ы>	[ы]	[қыс] <i>қыс</i>
		[ү]	[құлүн] <i>құлын</i>
і	<і>	[і]	[тіл] <i>тіл</i>
		[ү]	[түлүк] <i>түлік</i>
я	<ыйа>	[ыйа]	[ыйағный] <i>яғни</i>
	<йа>	[йа]	[тайа] <i>тая</i>
	<ійә>	[ійә]	[ійәки] <i>яки</i> , [ійә] <i>я болмаса</i>
	<йә>	[йә]	[шәйә] <i>шая</i>
ю	<йыу>	[йуу]	[қойуу] <i>қою</i> , [тайуу] <i>таяу</i>

<йіу>	[йуу]	[түйуу] тую
-------	-------	-------------

Ондаған газет-журнал, жүздеген кітап мындаған тиражбен тарап жатқан қазіргі кезде графикадағы «үнемділіктің» тиімділігі айқын сезілсе керек. Қазіргі кез, әрине, жылына бір-екі кітап, бірер ғана газет-журнал жарық көретін байырғы заман емес. Ондай кезде әріп-таңба үнемділігі жөнінде сөз де болмас еді. Фонемалық принцип бойынша сөз [беишылдық], [жұмұшишұ],[баиши],[мұжжаргыш] т.б. түрінде, айтылуынша жазылмай, фонеманың негізгі реңкі бойынша жазылады (*бесжылдық, басшы, мұжжаргыш*), сөйтіп, сөздің мағыналы бөліктеріне нұқсан келмейді.

Мұжжаргыш, күшишүгер, өшишү сөздеріндегі [з], [ж],[с] фонемалары іргелес дыбыстардың әсерінен комбинаторлық өзгеріске ұшырап [ж],[ш],[ш] түрінде айтылып тұр. Бұлар <з>, <ж>, <с> фонемаларының көрінісі, өйткені фонетикалық өзге ситуацияда олар өзінің негізгі реңкіне көшеді: *мұ[з]ға, [ж]ігер, ө[с]ші*.

Фонемалардың негізгі мәні (реңкі) ғана сөздің мағыналық «жамылғышы» бола алады. Сондықтан сөзді фонемалардың негізгі мәні арқылы танымыз. Фонемалардың қосалқы мәнін физикалық тұрғыда түйсінгенімізбен, психикамыз функционалдық мәні жоқ дыбыстарды автоматты түрде назардан тыс қалдырады. Психикамызда сөз өзінің негізгі «жамылғышында» ([өшші] емес, өшші түрінде) бейнеленеді.

Сонымен, жазуда фонемалардың позициялық, комбинаторлық өзгерісінен пайда болған қосымша мәндері ескерілмейді. Өйткені дыбыстардың поэзиялық, комбинаторлық игерілуі, әр түрлі қосалқы мәні елене берсе, орфография тым күрделеніп, қолдануға өте қолайсыз болып шығар еді. Бірақ басты себеп ол емес. Фонемалардың қосалқы мәнінің (позициялық, комбинаторлық өзгерістердің) еленбеуінің негізгі себебі – олардың функционалдық ролі болмағандықтан. Дыбыстардың позициялық игерілуінен пайда болған өзгерістер, сонымен, жазуда елене бермейді. Бірақ бұндай принципке мынадай құбылыс қайшы келетін тәрізді. Мысалы: а) *қап – қабы, кітап – кітабы, сеп – сеуіп, теп – теуіп, кеп – кеуіп, жап – жауып* т.б. ә) *ақ – ағар, көк – көгер, үк – үнер, бүк – бүгер, жақ – жағын, тақ – тағын* т.б. б) *тарақ – тарағы, құрақ – құрағы, шырақ – шырағы, сырық – сырығы, жарық – жарығы* т.б. Бұндағы **н/б, к/ғ, к/г, п/у** дыбыстарының өзгерісі де белгілі бір позицияға (дауыстылардың аралығы) тәуелді тәрізді. Олай болса дыбыстардың мұндай алмасуы жазуда неге еленіп жүр? *Басшы, жұмысшы, түнгі, күнгі* т.б. деп дыбыстардың позициялық игерілуін елемей жазған соң, *ақ-ар, көк-ер, сеп – сепіп, кеп – кепіп, тарақ – тарақы, тақ – тақын* деп неге жазбаймыз? Бұл сауалдың жауабын бермес бұрын, алдымен мынадай бір ерекшелікке назар аударайық.

Мысалы, <с>-ның [ш] реңкіне көшуі үшін нақты бір фонетикалық жағдайдың болуы, [с] мен [ш] дыбыстарының іргелес тұруы шарт: [*аишиа*] *аиша*, [*таишиа*] *тасша*, [*жұмұшишұ*] *жұмысшы* т.б. Егер бұл шарттылық ([с] [ш], [ш] [с] дыбыстарының іргелестігі) бұзылса, аталған фонемалар өзгеше реңкте жұмсалады. Бұл заңдылықтан <с> мен <ш> немесе <ш> мен <с> фонемалары іргелес келген ешбір сөз, ешбір морфема тысқары қалмайды. Басқаша айтқанда дыбыстардың комбинаторлық игерілуінде талғампаздық болмайды. Дыбыстардың позициялық, комбинаторлық игерілуі үшін морфемалардың мәні жоқ. <з> фонемасының [с] реңкі туралы да осыны айтуға болады: [*бессе*] *безсе*, [*біссіз*] *біссіз*, [*ассың*] *азсың* т.б. <з> фонемасының [с] реңкі пайда болуы үшін мейлі ол шартты рай тұлғасы болсын, жоқтықты білдіретін аффикс болсын, немесе жіктік жалғауы болсын, бәрі бір. Міне, осы екі ерекшелік – дыбыстардың комбинаторлық, позициялық игерілуіне, реңктерінің пайда болуына тән басты қасиет.

Ал жоғарда айтылған *қ – г, к – г, п – б – у* дыбыс өзгерістерінің де (*ақ – ағар, тарақ – тарағы, терек – терегі, жүрек – жүрегі, кітап – кітабы, жауап – жауабы, кеп – кеуіп, сеп – сеуіп*) белгілі бір фонетикалық ортаға байланысты екендігі байқалады. Бұл өзгерістер интервокал позицияға тәуелді сияқты. Яғни, [ғ] <к>-ның, [г] <к>-ның, [б] <п>-ның комбинаторлық, позициялық реңкі тәрізді көрінеді. Бірақ олай емес. Өйткені бұл тәуелділік – белгілі бір морфемалар жігінде ғана болатын дыбыс өзгерістері. Алайда

мұндағы өзгерістерді <к>, <к>, <п> фонемаларының позициялық, комбинаторлық реңкі деп тануға, басқаша айтқанда <с> - [ш] <з> - [с] құбылыстарымен бірдей деп қарауға болмайды. Олай болған жағдайда интервокал позицияда [к] - <ғ>-ға, [к] - <г>-ға, [б] - <п>-ға кез келген морфемалар жігінде талғаусыз түрде өзгеріп отыруға тиіс. Бірақ <к>, <к>, <п> фонемалары кез келген морфемалар жігінде талғаусыз түрде [ғ],[г],[б] дыбыстарына өзгеріп отырмайды:

күп күпін тық тықыл, тығыл

топ, тобыр топыр бақ, бағыл бақыла, бағыл

теп тебін теперіш жақ жақын, жағын

теп тепең сақ сақа: сақа адам

қап қапы: қапы қалу тық тықыр, тығыр

көп, көбей көпір тік, тіге тіке: тіке жүр

сап, сабы сапы: еңбек сапында бүк, бүгіл бүкір, бүкірей

Осымен байланысты қазақ графикасының ерекшелігі бойынша бірінші жағдайдағы дыбыс құбылыстары фонемалардың позициялық, комбинаторлық қосалқы мәні болғандықтан жазуда еленбейді де, екінші жағдайдағы дыбыс құбылыстары (*ақ – ағар, қап – қабы*) фонемалардың негізгі мәнін сақтап жазу принципіне сәйкес орфографияда ескеріліп отырады. Бұл айтылғандар фонемалар реңкінің, фонема алмасуларының жазуға қатысты жалпы мәселелері деуге болады. Енді осы мәселелердің жеке жақтары да, жеке сөздерге қатысты тұстары да бар.

КЕЙБІР ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСТАРДЫҢ ОРФОГРАФИЯСЫ

§3. *қ>г, к>г, п>б* (*у*) алмасулары екі морфеманың жігінде жүзеге асады да, сөздердің белгілі бір тобын қамтиды. Фонетикалық бұл жанды құбылысты синхрониялық сипаттағы алмасу деуге болады: *құрық – құрығы, балық – балығы, себеп – себебі, жақап – жауабы, нап – шауып, тап – тауып* т.б. Осы аталған дыбыстардың морфема жігіндегі алмасуынан өзге диахрониялық сипаттағы түрі бар. Соңғы типтегі дыбыс алмасу морфемалар жігінде емес, морфемалардың өз ішінде кездеседі. Мысалы: *айқай – айғай, тақат – тағат, садақа – садаға* т.б.

қ/г, к/г, п/б дыбыстарының белгілі бір морфемалардағы ішкі алмасуынан әр түрлі варианттар пайда болады. Олардың кейбірі жарыспалы сыңарларының ішінара мағыналық сипат алып, жеке сөз ретінде қалыптасқандығы байқалады: *бықы – бығы, шақа (қызыл шақа), шаға (бала-шаға)* т.б. Осы алмасулардың қатарына өзара этимологиялық байланыстағы сөздерді де жатқызуға болады: *бүк – бүгіл – бүкір; теп – теперіш – тебер, төпе – төпеле – төбелес* т.б. Алайда *қ/г, к/г, п/б* алмасуын кез келген жағдайда мағына айырымдық, сөзтанымдық функцияда жұмсалып, варианттардың барлығы бірдей семантикалық филицияға ұшырады деуге болмайды. Орфографияда қиындық тудырып, әркелкі жазылып жүрген сөздердің бір алуаны осы құбылыспен байланысты. Мысалы: *айқай – айғай, садақа – садаға, қым-қуыт – қым-ғуыт, кереқар – кереғар, ала-көбе – ала-гөбе, алакеуім – алагеуім, алакүлік – алагүлік, алақаншық – алаганшық, сайкүлік – сайгүлік, аракідік – арагідік, мизұла – миқұла, тым-тарақай – тым-тарағай, байқұс – байғұс, тұқым-тұқиян – тұқым-тұғиян, тұқжыңда – тұғжыңда, қылқындыру – қылғындыру, қыз-қырқын – қыз-ғырқын, ада-күде – ада-гүде, адың-күдің – адың-гүдің, апыл-құпыл – апыл-ғұпыл, кіші-кірім – кіші-гірім, желқабыз – желғабыз, жедеқабыл – жедеғабыл* т.б.

Диахрониялық тұрғыдан алғанда сөз құрамы екі (үш) түрлі морфемадан құрылуы ықтимал. Бірақ синхрониялық тұрғыдан оларды екі (үш) морфемадан құрылған деуге болмайды. Өйткені синхрониялық тұрғыдан *алагеуім* сөзін «ала» және «кеуім»; *алағаншық* сөзін «ала» және «қаншық»; *алагөбе* сөзін «ала» және «көбе» тәрізді морфемалардан құралған деп үзілді-кесілді айту қиын. Морфемалық құрамы көмескі,

жазылуы бір ізге түспеген бұл тәрізді сөздерді ұяндаған вариант бойынша бірыңғай ұстану бірізділікке саяр еді.

n – б (немесе *б – n*) дыбыстарының алмасуына байланысты әркелкі жазылып жүрген сөздер бар: *қақбас – қақпас, көнбіс – көнпіс, төртбақ – төртпақ, дегбір – дегпір, ақбар – ақпар, етпетінен – етбетінен, бетбақ – бетпақ, шүберек – шүперек, кебе – кепе, ебтейлі – ептейлі* т.б. Бұл тәрізді морфема құрамы көмескі сөздердегі [к], [п] қатаңдарын көршілес дыбыстардың ықпалына бағындыра жазу бағытын ұстануға болатын тәрізді. Мысалы: *қақпас* (*қақбас* емес), *тәбділ* (*тәпділ* емес), *көнбіс* (*көнпіс* емес), *төртпақ* (*төртбақ* емес), *ақпар* (*ақбар* емес), *дақпырт* (*дақбырт* емес), *етпетінен* (*етбетінен* емес), *бетпақ* (*бетбақ* емес), *шүберек* (*шүперек* емес), *кебе қозы* (*кепе қозы* емес), *қасапдан* (*қасабдан* емес), *ептейлі* (*ебтейлі* емес).

Бұл жүйеден тек *-дан, -дар* морфемаларымен келген бірер сөздің ғана жазылуы тысқары тұрады. Мысалы: *есепан* (*есепдан* емес), *қасапдан* (*қасабдан* емес), *есепдар* (*есепбар* емес).

§4. Сонымен, фонемалардың қосалқы мәнін негізгі мәнінен ажырата білу белгілі бір жүйемен жазуға, бірізді жазуға таяныш болады. Мысалы, *бұрыңғы, алдыңғы* деп жазамыз ба, әлде *бұрынғы, алдыңы* деп жазған дұрыс па? Неге *соңғы, таңғы* деп жазамыз, неге *күңгей, түңгі* деп бір сарынмен жазбаймыз?

Қазақ тілінде <n> және <г> фонемалары іргелес келген тұста комбинаторлық әсерден <n> фонемасының қосалқы мәні [н] пайда болады: [*түңгү*] *түңгі*, [*бұрұнгұ*] *бұрынғы*, [*күңгей*] *күңгей* т.б. Егер осы фонетикалық ситуацияны өзгертсек, бұл фонема өзінің негізгі мәнінде жұмсалады: *тү[н]-де, бұры[н]нан, кү[н]-мен*, т.б. *Со[н]ғы, та[н]ғы* сөздеріндегі [н] өзінің негізгі мәнінде жұмсалып тұр. Алайда орфографиялық сөздікте (1978ж.) фонемалардың негізгі мәні ескерілмегендіктен, *асты[н]ғы, алды[н]ғы, үсті[н]гі* түрінде жазылса, ал осы типтес сөздердің кейбірі *бұры[н]ғы* делініп берілген. Белгілі бір жүйеге бағынатын бір типтес сөздерді әркелкі жазу орфографияны қиындата түседі. Дұрысы – бұл типтес сөздерді фонемалық негізгі мәні бойынша жазу. Егер *үстіңгі, астыңғы, алдыңғы* т.б. сөздердегі *ң-ге* өзгеше фонетикалық жағдай тудырсақ, бұл дыбыс өзінің негізгі мәніне көшеді: *алдын ала* (*алдың ала* емес), *астын-үстін* (*астың-үстің* емес), *астынан* (*астыңнан* емес), *үстінде* (*үстіңде* емес) т.б. Ал *қараң қалу* сөзіндегі <ң> фонемасы өзінің негізгі мәнінде жұмсалып тұрғандығын көреміз. Салыстырыңыз: *қаран болды*. Сонымен қатар бұл сөздің *қараңдау, қараңғы* тәрізді сөздермен этимологиялық байланысы бар екендігі байқалады.

Сондай-ақ *қайран қалу – қайраң қалу, қаран қалу – қараң қалу, жиһангер – жиһаңгер, жиһангез – жиһаңгез, тыңғылықты – тынғылықты, тұңғыық – тұнғыық, тебінгі – тебіңгі* тәрізді сөздерді дұрыс жазудың өз қиындығы бар. Сондықтан да мұндай сөздер тәжірибеде әркелкі жазылып жүр. Осы сөздердегі [н]комбинаторлық өзгерістің нәтижесінде пайда болған. Бұл өзгеріс жазуда ескерілмей, *n* түрінде жазылуға тиіс.

Сөз тіркесін өзгерту, сөзге әр түрлі қосымшалар жалғау, қосымшаларды түбірден бөліп қарау тәрізді тәсілдер арқылы морфемалар жігіндегі фонема реңкінің фонетикалық ортаға неғұрлым тәуелсіз түрін табуға болады. Мысалы: [*қайраңғалу*] *қайран қалу – қайрансың*, [*тынғылықты*] – *тындыр, тындырымды*; [*тұңғұйұқ*]*тұңғыық – тұн, тұндыр*; [*жиһангез*] – *жиһан, жер-жиһан*. Осылардың ішінде басқаларымен салыстырғанда *қайрансың, тындыр, тұн, жиһан* морфемаларындағы <n>фонемасының реңкі фонетикалық қоршауға анағұрлым тәуелсіз. Сондықтан бұл сөздер фонематикалық принцип бойынша (фонемалардың мәнін сақтап жазу) <n>-ның қосалқы реңкі [н] арқылы емес, негізгі реңкі [ң] бойынша таңбалануға тиіс.

§5. Қазақ орфографиясында *-нг-* немесе *-ңг-* арқылы таңаланатынын ажырату қиынға соғатын бір алуан сөз бар: *інген – іңген, кемеңгер – кемеңгер, жауынгер – жауыңгер, әменгер – әмеңгер, шенгел – шеңгел, жынғыл – жыңғыл* т.б. Бұл типтес

сөздердегі фонеманың (<н> ба, <ң> ба?) негізгі реңкін жоғарыда айтқандай тәсілдермен тексеру мүмкін емес. «Тексеруге» болмайтын бұл типтес сөздерді жазуда қазақ емлесі, *жауынгер, дүнген, монғол* тәрізді бірер сөзді еске алмағанда, *ң* варианты түрінде таңбалау бағытын ұстанған. Мысалы: *іңген, шеңгел, әменгер, жыңғыл, бастаңғы, жеңге* т.б.

Жалпы алғанда, морфемалар жігіндегі фонеманың негізгі реңкін сақтап жазудың пәлендей қиындығы жоқ тәрізді көрінеді. Шындығында, негізгі реңк пен қосымша реңкке байланысты жазылуы қиын бірсыпыра сөз морфемаішілік дыбыс құбылыстарына қатысты. Мысалы, *жамбас* дегендегі [м] негізгі реңкте (<м>) қолданылып тұр ма, әлде <н> фонемасының қосымша реңкі түрінде жұмсалып тұр ма? Орфографияда бұл типтес сөздер *жамбас, шамба, сәмбі* тәрізді *м* арқылы таңбаланғанмен, бірақ жазу тәжірибесінде бұл сөздерді *н* арқылы жазып қою дағдысы да ұшырайды. Қазіргі қазақ емлесінде күн аттарының *–нб* арқылы жазылуы дәстүрге айналды. Бірақ осы дәстүрге күмән келтіріп, тіл мамандарының «жаздырып» жібергені деп түсінетіндер де бар.

«Күн аттары (1923 жылдың қазақ календарында – Н.У.) *сембі, жексембі, дүйсембі, сейсембі, сәрсембі, бейсембі, жұма* түрінде жазылған. ХХ ғасырдың ортасына дейін күн аттары осылай жазылып келген. Елуінші жылдары кейбір тіл мамандары грамматиканың түбір сақтау заңына сүйеніп *м* әрпі арқылы жаза беру керек дегіміз келеді. Халық қазынасына сүйенген жөн ғой деп ойлаймыз»¹⁰.

Бұл сөздердің *н* арқылы жазылуының не дұрыс, не бұрыстығын айтпас бұрын мынадай өзгешелікті ескеру қажет тәрізді. Күн аттарын білдіретін сөздердегі *м* мен *бдыбыстары* өзара іргелестігінен айырылса, мұндағы *м* еріндігі *н* дыбысымен айтылады: *Жексен (Жексем емес), Дүйсен (Дүйсем емес), Бейсен (Бейсем емес), Сейсен (Сейсем емес), Сәрсен (Сәрсем емес), Сейсенкүл (Сейсемкүл емес), Сәрсенкүл (Сәрсенкүл емес)*. Бұдан қазақ тілінде сөйлеушілердің психикасында фонеманың негізгі реңкі <н> екендігін байқауға болады. Сондықтан бұл сөздердің *н* арқылы жазылуын қате деп тануға болмайды.

КЕЙБІР ДАУЫСТЫ ДЫБЫСТАРДЫҢ ОРФОГРАФИЯСЫ

§6. Тілімізде жазылуы мен айтылуы сәйкес келе бермейтін әр түрлі сөздер бар. Солардың ішінде мынадай сөз типтеріне арнайы тоқтала кету керектігі байқалады. Олар *шай – шәй, жая – жәя, жайша – жәйша, жайла – жәйла, қадыр – кәдір, қазір – кәзір, жайлау – жәйлау, шайыр – шәйір, шайпау – шәйпау, тілмар – тілмәр, тілмаш – тілмәш* т.б.

Осы тәрізді сөздердің баспасөз беттерінде әр қилы жазылып жүргендері жиі байқалады. Бұл ауытқу сөздердің айтылуы мен жазылуындағы «алшақтыққа» байланысты. Олар кей жағдайларда орфографиялық сөздікте көрсетілгендей жазылса, кейде айтылуы бойынша жазылады. Мұндай сөздердің орфографиялық сөздіктерде берілген әліптемесінің (орфограммасының) дұрыс немесе бұрыстығына көз жеткізу үшін, алдымен сөздің фонемалық құрамын, яғни сөз құрамындағы дауыстыны ([а] ма, әлде [ә] ме?), айқындап алу қажет.

Әдетте сөйлеу процесінде дыбыстардың бір-біріне тигізетін акустикалық, артикуляциялық әсерінің нәтижесінде фонемаларда әр түрлі реңктердің пайда болатындығы белгілі. Солардың ішінде сөзайырымдық қызметтегі негізгі реңкін тани білудің орфография үшін ерекше мәні бар.

Белгілі бір фонетикалық позицияда (ш, ж мен й-дің аралығында *шай, жай* тәрізді сөздердегі) <а> дауыстысы палатализацияланады. Бұл құбылысты зерттеушілер *й* мен *ч, ж, ш* дауыссыздарының салдары деп таниды¹¹. І. Кенесбаев қазақ тілінде <а> фонемасының палатализациясының екі түрлі шартын көрсетеді: «а) алдыңғы буындағы

¹⁰Ысқақов М. Халық календары. Алматы, 1982. 292-б.

¹¹Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970. С.38.

дауыстының тіл алды болуы, мысалы *Кұлаш, тілмар* т.б. ә) *ш, ж, й* дауыссыздары *а*-ға *а* мен *ә*-нің аралығында айтылатындай реңк береді...*Ш* мен *й* немесе *ж* мен *й* араларында келген *а* палатализация құбылысына ұшырайды. Ал бұл шарттылық бұзылса, *а* тұрақты сипат алады»¹². Бұл тәрізді зерттеулерге қарағанда *ш, ж, й* аралығындағы фонема - <*а*> (*ш*[*а*]*й*, *ж*[*а*]*й*, т.б.), ал [*ә*] оның қосымша реңкі, басқаша айтқанда палатализацияланған *а*.

Қазақ графикасы фонемалық принципке негізделген. Бұл принцип бойынша фонеманың басты реңкі таңбаланады да, қосымша реңктері ескерілмейді. Өйткені сөз мағынасын ажыратуға негізгі реңк таяныш болады да, өзге реңктерді берудің жазуда практикалық мәні болмайды. Сондықтан, *шай, жай* тәрізді сөздердегі дауысты негізгі реңкі <*а*> бойынша жазылады.

Жазу тәжірибесінде кез келген дыбысты емес, фонемаларды негізгі реңкі бойынша таңбалаудың тиімділігі бұл тәрізді сөздердің түрлі қосымша мен түрленуінде айқындала түседі. Егер *жай, шай* тәрізді сөздерді палатализациялану ыңғайымен жазсақ, онда олардың жазылуы қосымшалармен түрленгенде мүлдем қиындап, әркімге күйге түсер еді. Осы типтес сөздерге әр түрлі қосымша жалғап, түрлендіріп байқасақ, олардың жіңішке түрде айтылуы өзгеріп, дауысты өзінің фонемалық негізгі реңкіне көшеді. Сөйтіп, әр түрлі қосымша жалғағанда, бұл сөздер тіл алды дауытылармен айтуға ырық бере бермейді. Мысалы: *шәй-ге, шәйлерің, жәйлеу, жәйге, жәйсәң, жәйшілік, жәйлету*рінде қолданылмайды. Сондықтан да баспасөз беттерінде сөздің жеке басы кейде *шәй, жәй* т.б. деп жазылғанмен, олардың қосымшалы түрін *шәйлерің, шәйге, жәйлерің, жәйгесу (жайгасу)* т.б. деп жазу мүлде кездеспейді деуге болады. Өйткені қосымшалар бұл жерде фонеманың қосалқы реңкі емес, негізгі реңкі бойынша жалғанады: *шайға, жайға, жайшылық* т.б. Бұл тәрізді сөздерді осылайша қосымшалармен түрлендірсек, басқаша айтқанда айқын позиция іздесек, фонеманың негізгі реңкі ашыла түседі де, сөздерді фонемалық сипатына қарай жазуға мүмкіндік туады.

Тіл қолданысымызда ала-құла жазылып жүргендердің бір тобы – *шұба, куә, кінә, күмән, рәсуа, пәтуа, дүдәмал, тілмаш* – тәрізді сөздер.

Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде *күнә, кінә, күмән* т.б. сөздердің қосымшалармен жуан вариант түрінде түрлендіретіндігі көрсетілген: *күнәға, күнәдан, күнәсы, күнәлау, күнәсыз* т.б.; *кінәға, кінәдан, кінәсы, кінәлау, кінәлы, кінәсыз, күнәшыл,* т.б.; *күмән, күмәнға, күмәны, күмәнданғыш, күмәнды, күмәндылық, күмәнсыз* т.б.

Ал баспасөз беттеріндегі бұл сөздердің қосымшалармен түрленуі бірде жуан, бірде жіңішке күйде жазылып жүр. Бұл қиындық осы сөздердің құрамындағы соңғы дауыстының фонемалық реңкінің неғұрлым тәуелді позицияда болуына байланысты. Жоғарыда мұндай сөздердің фонемалық негізгі реңкін кейде аффиксация тәсілі тәсілі арқылы айқындауға болатынын байқадық. *Куә* сөзінде де барлық қосымшалар жуан, жіңішке түрде талғаусыз жалған бермейді. Бұл сөз белгілі бір қосымшаға келгенде тек жіңішке вариантты ғана талғайды. Мысалы, *куәға куәсыз* (орфографиялық сөздіктерде), *куәге, куәсіз* (баспасөз беттерінде) деп қолданғанмен, *-лық, -лік* аффиксінің тек *-лік* вариантын ғана талғайды: мысалы, *куәлік*. *Куәлық* түрінде жазу мүлдем кездеспейді. Осындай ерекшелікке қарағанда, *куә* сөзіндегі дауыстының фонемалық негізгі реңкі *ә* екендігі байқалады. Олай болса бұл сөзге қосымшалар жіңішке вариант түрінде жалғануға тиіс: *куәге, куәні, куәсіз, куәлік* т.б.

Егер соңғы буын жіңішке болса, онда бұл сөздер неге қосымшалардың жіңішке вариантымен түленбейді? *Күнә, кінә, күмән* сөздерінің жуан вариантты қосымшаларды

12Современный казахский язык. Алма – ата, 1962. С. 28.

талғауы, әрине, себепсіз емес. Бұлай болатыны түдір сөздің соңғы буынындағы дауыстының ерекшелігімен байланысты. Сөздің қосымшасыз жеке өзін алғанда, соңғы буындағы дауысты фонема өзінің негізгі реңкінде жұмсалып тұрмағандығы байқалады. <ү> еріндігінің әсерінен дауысты <a> (таңбалауы – ә) палатализацияланып, қосымша реңкке ие болған. Мұндай сөздер әр түрлі қосымшалармен түрленгенде, қосалқы реңкте жұмсалып тұрған фонема өзінің негізгі реңкі <a>-ға жуықтайды. Сондықтан да соңғы буынның ыңғайына қарай қосымшалар жуан вариантта жалғанады.

Біраз жылғы қалыптасқан дәстүрді ескермесек, бұл сөздердің *күна, кiна, күман* (*күнә, кінә, күмән* емес) түрінде, фонеманың негізгі реңкіне орай таңбалау орынды деп білер едік. Фонемалардың позициялық реңктерін негізгі реңктерінен ажырату ескерілмегендіктен, орфографиялық сөздікте күнә, кінә, күмән фонетикалық принцип ыңғайында таңбаланған тәрізді көрінеді.

Қазақ жазуы, жоғарыда айтқандай, фонематикалық принципке негізделген. Ал осы негізді дәйекті түрде ұстанбай, бірде фонематикалық ыңғайда, бірде фонетикалық ыңғайда жазу – орфографияны қиындата түседі. Оның үстіне, сөзді фонетикалық ыңғайда жазу зерттеушілер айтқандай өтпелі дәуірге тән сипат. «Жазу-сызу ісін қолға алған алғашқы кезеңде үстем болған фонетикалық жазудың ертеде жазуы болмаған тілдер үшін жұртшылықтың сауатын көтеруде үлкен пайдасы тиді. Ол кезде жазба тілдің қалың бұқараға барынша түсінікті болу мақсаты көзделді де, сөздің жазылуы мен айтылуын мейлінше жақындату емлеге қойылатын басты талаптардың бiрiн болды. Қазір жағдай мүлде өзгерді. Түркі халықтарының сауаттылығы мен білімі жоғары деңгейге көтерілді»¹³.

Палатализацияланған [a] қазақ орфографиясында бірде <a> (*шай, жай, жайлау* т.б.) түрінде таңбаланса, бірде [ә] түрінде беріледі: *күнә, күмән, шүбә* т.б. Ұқсас дыбыстық құбылыс әр түрлі таңбаланған. Алайда, *күнә, күмән, шүбә* деп жазған соң, *шәй, жәй, жәйлау* түрінде, немесе, керісінше *шай, жай, тәрізді, күман, күна, шүба* түрінде таңбалау қажет. Тегінде, жазудағы бірізділік үшін екі түрлі варианттың біріне тоқталған дұрыс. Бұл сөздерді дегенмен *шәй, жәй, жәйлау, күнә, шүбә, күмән* деп бірізді жазып, қосымшаларды жуан вариантта жалғау орынды ма деп ойлаймыз. Жуан варианттағы қосымшалар өздерінің негізгі грамматикалық қызметімен қатар, түбір морфемадағы фонеманың <a> екендігін көрсететін белгі (сигнал) ретінде графикалық қосымша қызмет атқарады деп қарауға болады.

Әрине *шәй, жәй, жәйлау* т.б. сөздерді «ә» арқылы таңбалауды фонематикалық принциптен пәлендей ауытқу деп түсінбеу керек, өйткені түбір морфемадағы фонеманың <a> екендігін сол сөзге жалғанатын жуан варианттағы қосымшалар көрсетіп тұрады. Мысалы хал, халге [халге], халі [халі]. х [қ] фонемасымен іргелес айтылғанда <ә> тіл арты реңкіне [a]-ға көшеді. Алайда мұндай сөзге қосылатын қосымшалар сол сөздегі дауыстының <ә> фонемасы екендігін «хабарлап» тұрады.

§7. Қазақ орфографиясындағы тағы бір қиындық – бірінші буында [ү], [і] дыбыстары, ал екінші буында палатализацияланған [a] кездесетін сөздердің жазылуына қатысты. Бұл дауысты <a> бірде ә, бірде а әрпімен таңбаланып жүр. Салыстырыңыз: *шүбә, тіфә, кінә, күнә, кінә, мүләйім* т.б.; *ділда, тілмаиш, ділмаиш, мұттайым* т.б. Бірақ палатал [a]-ның бұлайша екі түрлі таңбалануында тиянақты негіз бар деуге болмайды. Бұл типтегі сөзде кездесетін [a]-ны да «ә» әрпімен таңбалау бірізділікке саяр еді (2-қосымша).

2-қосымша

Палатализацияланған [a]-ның жазылуы

Орфографиялық сөздікте берілуі	Ұсыныс
--------------------------------	--------

¹³Мусаев К. Вопросы разработки и дальнейшего совершенствования орфографии тюркских литературных языков Советского Союза // Орфография тюркских литературных языков. М., 1973. С.27.

дүбара	дүбәра, дүбәраға
дудамал	дудамал, дудамалға
ділда	ділда, ділдаға
ділмар	ділмар, ділмарға
кінәзсі	кінәз, кінәзсы
күстана	күстәна, күстәналау
күшала	күшәла, күшәлаға
мүбада	мүбәда, мүбәдаға
мүбарак	мүбәрек, мүбәрекке
мүләйім	мүләйім, мүләйімге
мүттайым	мүттәйім, мүттәйімге
мінажат	мінәжат, мінәжатқа

§8. Бірінші буында <ә>, ал екінші буында палатализацияланған [а] дауыстысы келетін сөздердің жазылуы жоғарыда аталған сөздер типінен өзгеше. Бірінші буындағы тіл алды дауысты <ә>-нің әсерінен келесі буындағы [а] палатализацияланады, <а>-ның бұл қосалқы реңкі [ә] ескерілмей, негізгі реңкі бойынша жазылады: *жәннат, зәузат, нәпақа, пәтуа, тәурат, пәруаз, пәруай* т.б. Қазақ орфографиясында бірінші және екінші буында ә арқылы белгіленетін сөздер бар: *мәрмәр, сәруәр, зәмзәм, тәмәм, әзәзіл* т.б. Бұл топтағы сөздердің екінші буынындағы ә әрпі арқылы таңбаланып тұрған дауыстыны палатализацияланған [а] деуге болмайды. Бұлай деуімізге себеп – екінші буынның тап бірінші буын тәрізді толық немесе біршама толық қайталануы.

§9. Кейбір позицияда дауыстылардың жуан-жіңішке оппозициясы «көмескіленеді» де, сол дыбыстың тіл алды дауытысы екендігін ажырату едәуір қиынға соғады. Осындай ерекшелікке байланысты бірсыпыра сөздердің жазылуы практикада дұрыс шешімін таппай келеді (3-қосымша).

3-қосымша

Орфографиялық сөздікте	Қолданыста
ақырет	ақірет
кесапат	кесепат
қабілет	қабылет
қаракетсіз	қарекетсіз
қагілез	қағылез
қасірет	қасырет
қатыгез	қатігез
қошемет	қошамет
қүдірет	құдырет
лағынет	лағінет
мүбарак, мүбарагы	мүбәрек, мүбәрегі
тәкаппар	тәкәппар
таксірет	тақсырет
тауқымет	тауқімет
тақылет	тақілет

Бұл сөздердің сөздіктегі, практикалық қолданыстағы әліптемелерінде бірізділік жоқ екендігі байқалады. Мысалы, қагілез деп жазған соң, неге қатігез деп жазуға болмайды? Немесе неге лағынет, тәкаппар деп жазамыз? Неге лағінет, тәкәппар емес? Әліптемесі қиын мұндай сөздердің дұрыс жазылуының белгілі бір таянышы болуы керек. Біздіңше, ол таянышты сөздің буын құрылымынан іздеуге болады. Жоғарыда көрсетілген сөздерді алдымен бейүндес (асингармониялық) екі буынға бөлуге болады: *а-қы – рет (а – қы-рет емес), құ – ді-рет (құ-ды – рет емес), ке – са-пат (ке-се – пат емес), ла-ғы – нет (ла – гі-*

нет емес), қа – бі-лет (қа-бы – лет емес), мү-бә – рек (мү-ба – рак емес), қа – ре-кет (қа-ра – кет емес), тә-кәп – пар (тә – кап-пар емес), қа-ғы – лез (қа – зі-лез емес), тақ – сі-рет (тақ-сы – рет емес), қа – сі-рет (қа-сы – рет емес), тау-қы – мет (тау – қі-мет емес), қа – ті-гез (қа-ты – гез емес), та-қы – лет (та – қі-лет емес), қо – ше-мет (қо-ша – мет емес), қо – сі-рей (қо-сы – рей емес).

Осы типтес сөздердің буын құрылымындағы ерекшелікті ескері дұрыс жазуға негіз болады. Біріншіден, жуан мен жіңішке буын түйіскен тұста дауыссыз дыбыс өзі жұптасатын дауыстымен реңкі жағынан үйлесіп тұрады: қа-ғы – лез (қа – зі-лез, қағ – іл-ез емес), тә-кәп – пар (тә-кап – пар емес). Ал қағілез, тәкаппар, тақілет деп жазу қазақ сөзінің буын құрылымын бұзу болып табылар еді. –кі-, –гі-, –ка- тәрізді буындар қазақ сөзінің табиғатына тән емес. Екіншіден, жоғарыда аталған сөздердің ішінде қабілет, қарекет, тақсірет тәрізді сөздердің бейүндес буын жігін қа – бі-лет, қа – ре-кет, тақ – сі-рет деп те, қа-бы – лет, қа-ра – кет, тақ – сы-рет деп те екі түрлі бөлуге болады. Дегенмен буындардың бейүндес жігін қа – бі-лет, қа – ре-кет, тақ – сі-рет деп бөлудің өз артықшылығы бар. Себебі қа-бы – лет, тақ-сы – рет деп буындасак, сөйлеуде қа-был – ет, тақ-сыр – ет, қа-ра – кет түрінде айтылады да, <р>, <л> дауыссызы <ы> дауыстысының реңкіне бейімделеді. Сөйтіп, «қабыл ет», «тақсыр ет», «қара кет(ті)» деген еркін тіркестен айырмасы болмай қалады. Ал буындардың бейүндес жігін қа – бі-лет, тақ – сі-рет, қа – ре-кет деп ажыратсақ, [б], [с], [р] дауыссыздары *i*, *e* дауытыларының реңкіне бейімделеді де, қабыл ет, тақсыр-ет, қара кет (*ti*) еркін тіркестерінен өзгешеленіп тұрады.

§10. Бейүндес буын жіктерінде қысаң [ы], [і] дауыстыларының таңбалануы мен таңбаланбауы – қазақ орфографиясындағы қиындықтардың бірі. Мысалы: зақмет – зақымет, рақмет – рақымет, қызмет – қызымет, үкмет – үкімет, лагнет – лағынет (лагінет) т.б. Қазіргі орфографиялық сөздіктерде бұл тәрізді сөздер бірде қысаң [ы], [і] мен жазылса, мысалы, қазірет, кейбірі рақмет, қызмет түрінде жазылады. Осы типтес сөздерді қысаң дауыстылар арқылы жазып, оппозициялық жікке бөліп көрейік: за-қы-мет, ра-қы-мет, қы-зы-мет т.б. Сөйлеу процесінде бұл сөздердегі <қ>, <з>, <ғ> дауыссыздары [ы], [і]-нің швлауында айтылады да өзгеше реңкке (біршама созылыңқы айтылуы тәрізді) ие болады. Осылай фонетикалық әсердің нәтижесінде бұл сөздердің дыбыстық құрылымы ритмикалық тұтастықпен айтылатын зақым ет, рақым ет, үкім ет тәрізді еркін тіркестердің дыбыс құрылымымен бірдей болып шығады. Ал бұл сөздердің [ы], [і] дауыстыларынсыз түріндегі <қ>, <з>, <ғ> фонемаларының реңкі өзгеше болып (келте,кілт айтылуы), ритмикалық тұтастықпен айтылатын еркін тіркестерден өзгеше дыбыстық құрылымға ие болады.

Сөз ажыратуға септігін тигізетін осы өзгешелік ол сөздерді ритмикалық тұтастықпен айтылатын сөз тіркестерінің дыбыстық құрылымынан ажыратып тұрады. Сондықтан, бұлардың қызмет, зақмет, лагнет, рақмет, құрмет т.б. түрінде жазылуын орынды деуге болады.

Сөздердің бірыңғай жуан немесе бірыңғай жіңішке болып келуі қазақ сөзінің табиғатына тән. Бұларды бір жікті буындар деуге болады. Дегенмен біріккен сөздер – көг-ал (мұндағы ал морфемасы алсын «шабылған шөптің орнына қайталан көктеп шыққан көк» дегенмен этимологиялық байланыстағы сөз болуы ықтимал), көг-ор-ай, сондай-ақ өзге тілден қоныс аударған сөздердің (қа-ре-кет, қа-сі-рет т.б.) ішінде бейүндес буындардан құралғандары да кездесіп отырады. Бұларды екі жікті оппозициялық буындар деуге болады. Ал кейбір сөздерді үш немесе төрт жікті буын (жуан – жіңішке – жуан) түрінде жазу, сөзді тым жасанды көрсетеді. Мысалы: мү-ба – рақ-қа, дән – да-қу-ым, дар – гу-ман, мү – шай-ре, бә – да-уи, пәр – уар-диг-ар т.б. бұл типтес сөздерді сондықтан мүбәрек, дәндәку, дәргүман, пәруәрдігер түрінде жазу әлдеқайда қазақ тілінің дыбыс әуіесәне үйлесімді.

§11. Қазіргі қазақ орфографиясындағы елеулі қиындықтардың бірі – түбір сөзге дауыстыдан басталатын қосымша жалғанғанда түбір сөздің соңғы буынындағы қысаң

дауыстының түсіріліп немесе түсірілмей жазылуы. Мысалы: *ауыл – аулы (ауылы), ерін – ерні (еріні), иық – иығы (иғы), мұрын – мұрны (мұрыны), мүлік – мүлкі (мүлігі), бауыр – бауры (бауыры)* т.б. Дауысты дыбыстан басталатын қосымша жалғанғанда сөз түбірінде болатын бұл өзгерістің қанша сөздерді қамтитынын, таралу шегі қаншалықты екенін байқау үшін фонетикалық жағдайы бірдей сөздерді өзара салыстырып көруге болады (4-қосымша).

Бұл салыстыруға қарағанда қысаң дауыстылардың түсіріліп қолданылуының фонетикалық жағдайы бірдей ортада жалпы сипат алмағандығы, кейбір сөздермен шектеліп отыратын талғампаздығы байқалады. Яғни бұл қысаң дауыстылар фонетикалық ортаға аса тәуелді емес. Қайсыбір тұстарда қысаң дауыстыны түсіріп (не түсірмей) қолдану дүдәмал болса, енді бір сөздерге келгенде, семантикалық қарсылыққа ұшырайды. Мысалы, *халық – халқы (халағы)* деп айтқанымызбен, осы ізбен *түлік, күлік* сөздеріндегі дауыстыны түсіріп, тәуелдік жалғауын жалғау сөз мағынасын мүлде бұзады (мысалы, *түлік – түлкі, күлік – күлкі* т.б.) *Дауыл, ауыл, суыл, көңіл* сөздері де осы тәрізді, қысаң дауыстыны түсіріп қолдануға ырық бермейді: *даулы, аулы, көңлі, сулы* мүлде басқа сөз ретінде ұғынылады.

4-қосымша

<p>а) халық – халқы Халық – Халығы (жалқы есім) құлық – құлқы (мінез-құлқы) құлық – құлығы (құлақтың құлығы) мүлік – мүлкі (мүлігі) қылық – қылығы күлік – күлігі бүлік – бүлігі былық – былығы салық – салығы қалық – қалығы шұлық – шұлығы түлік – түлігі т.б.</p>	<p>ә) нарық – нарқы (нарығы) көрік – көркі (қыздың көркі) көрік – көрігі (ұстаның көрігі) бөрік – бөркі (бөрігі) қырық – қырқы (энтог.) қырық – қырығы парық – парқы (парығы) тұрық – тұрқы (тұрығы) ырық – ырқы (ырығы) ерік - еркі (ерігі) түрік – түркі жерік – жерігі керік – керігі қорық – қорығы т.б.</p>
<p>б) мұрын – мұрны (мұрыны)</p>	

ерін – ерні (еріні) орын – орны (орыны) қарын – қарны (қарыны) сарын – сарны (сарыны) нарын – нарыны т.б.	в) иық – иығы (иғы) сиық – сиқы (сиығы) ойық – ойығы сұйық – сұйығы биік – биігі киік – киігі қиық – қиығы т.б.
г) мойын – мойны (мойыны) қойын – қойны (қойыны) қайын – қайыны (қайны) жайын – жайыны қиын – қиыны жиын – жиыны құйын – құйыны шойын – шойыны т.б.	д) көңіл – көңілі жеңіл – жеңілі қалып – қалпы (қалыбы) қалып – қалыбы құлып – құлпы (құлыбы) әліп – әлпі (әлібі) тұлып – тұлыбы т.б.
е) ауыз-аузы (ауызы) қауыз – қауызы жауыз – жауызы т.б.	ж) дауыс – даусы (дауысы) қуыс – қуысы туыс – туысы сауыс – сауысы т.б.
з) ауыл – аулы (ауылы) кеуіл (диал.) – кеуілі (кеуілі) суыл – суылы дауыл – дауылы т.б.	

Бұл қайшылықтың, қысаң дауыстының сонормен іргелес келгендегі «жұтылу» құбылысының (бұл құбылыс тіл білімінде абсорбция деп аталады) қалайда бір себебі болуға тиіс. Абсорбция құбылысының себебін әр зерттеуші әр қилы фонетикалық жағдайға байланысты түсіндіріп келді¹⁴.

Бірақ, біздің түсінігімізше, қысаң дауыстылардың тап бұл арадағы түсіріліп, не түсірілмей қолданылуы таза фонетикалық шарттылыққа, мысалы екпінге т.б. тәуелді емес. Егер, бөрік, аузы сөзіндегі [ы]-ның «түсіп» қалуы екпінге байланысты болса, онда құрығы, қауызы деген сөзде [ы] дауыстысы неге «түсіп» қалмайды? Тегінде, бұл құбылыстың себебі басқаша бір фактормен тығыз байланысты болуы ықтимал. Ал оның қандай фактор екендігін анықтау үшін, алдымен мынадай бір статистикалық салыстыруға назар аударайық. Қазақ совет әдебиетінің классигі М.О.Әуезов шығармаларының толық жинағындағы (1-3 том)¹⁵ құрық сөзінің атау және өзге де грамматикалық тұлғалардағы жалпы қолданысының саны – 26. Ал осы сөздің тәуелдік тұлғасында жұмсалуды – 10. Яғни бұл сөздің тәуелдік тұлғасында жұмсалынған саны өзге тұлғаларымен салыстырғанда әлдеқайда аз. Сол сияқты әр түрлі тұлғада қолданылған *жарық* сөзінің жалпы саны 120

¹⁴Дмитриев Н.К. Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков: Фонетика. М., 1955. Ч.1. С. 281-285; Қалиев Б.Қ. Редукция узких гласных звуков в казахском и каракалпакском языках. Автореферат кандидатской диссертации. Алма-Ата, 1967; Татубаев С.С. Редукция, протеза, апокопа в казахской речи и пении // Советская тюркология. 1977. №4. С.113-118; Қалиев Б. ы,і қысаң дауыстыларының емлесі жайында // Вопросы казахской фонетики и фонологии. Алма-Ата, 1979. С. 131-137; Трофимов М.И. О соотношении между ударением и редукцией гласных в современном уйгурском и других тюркских языках // Советская тюркология. 1981. №3. С.47-52.

болса, тәуелдәләк тұлғасымен қолданылғаны – 25 те, өзге тұлғада жұмсалғаны – 95. Ал *ерін* сөзі, барлық тұлғасын қоса есептегенде, 30 рет қолданылған. Оның ішінде тәуелдік тұлғасымен қолданылған сөздің саны – 20 да, өзге тұлғада қолданылған осы сөздің саны 10-нан аспайды. *Мұрын* сөзі, барлық тұлғалармен қоса есептегенде, 52 рет қолданылған. Оның ішінде тәуелділік тұлғасымен келген сөздердің саны 15-тен аспайды. Бұдан байқайтынымыз – *мұрын*, *ерін* тәрізді сөздердің дыбыс құрылымындағы [ы]-ның түсіп қалып, *мұрны*, *ерні* түрінде айтылу себебі бұл сөздердің өзге сөздермен салыстырғанда, тәуелдік тұлғасында жиі жұмсалуына байланысты. Ал *құрық*, *жарық* сөздері, керісінше, тәуелдік тұлғада, өзгелермен салыстырғанда, әлдеқайда сирек жұмсалады екен. Бұл фактор, яғни сөздің тәуелдік тұлғада ұзына бойы тұрақты жұмсалуы, сонарлармен іргелес келген қысаң дауыстының абсорбцияға ұшырауына, сөйтіп сөздің фонетикалық жақтан ықшамдалуына қолайлы жағдай тудырса керек.

Тіл – жанды құбылыс. Ол қарым-қатынас қызметін атқару барысында басы артық элементтерді екшеп отыруға тырысады. Қысаң дауыстылардың белгілі бір сөздер тобында, нақтылы бір фонетикалық жағдайда абсорбцияға ұшырауы тілдің дыбыс жүйесіндегі тенденцияның бірі деуге болады. Ал оны әдеби тілдің жазу нормасында, сондай-ақ орфоэпиялық нормасында елеусіз қалдыру – белгілі бір алшақтыққа әкеп соғар еді. Ондайда тілдің шынайы халінен көз жазып қалу қаупі туады. Солай дегенмен де «абсорбция» жетегінде кете беруді тіл фактісі көтере бермейді. Себебі *көңіл*, *бауыр*, *ауыл* сөздерін *көңлі*, *бауры*, *аулы* түрінде тәуелдеу омонимдерді өрбітуге жол ашады. Бұл – тілдің омонимдерден «қашу» тенденциясына қайшы келеді.

Әрине, *ауызы*, *мұрыны*, *мойыны*, *иығы* деп қысаң дауыстыларды бастан-аяқ күмәнді жерде түсірмей жазу орфография үшін оңай жол болар еді. Бірақ бұл – қиындықтан шығудың бірден-бір жолы емес.

Бұл жерде абсорбция құбылысының семантикалық қарсылыққа ұшырауына немесе ұшырамауын таяныш етіп алу принципін ұстауға болады. а) **Семантикалық қарсылыққа ұшырамайтын сөздер:** *мойын* – *мойны* (*мойыны емес*), *ауыз* – *аузы* (*ауызы емес*), *дауыс* – *даусы* (*дауысы емес*), *иық* – *иғы* (*иығы емес*), *ерін* – *ерні* (*еріні емес*), *құллық* – *құлқы* (*құлығы емес*), *бөрік* – *бөркі* (*бөрігі емес*), *көрік* – *көркі* (*көрігі емес*), *мүлік* – *мүлкі* (*мүлігі емес*), *халық* – *халқы* (*халығы емес*), *ерік* – *еркі* (*ерігі емес*), *қалып* – *қалпы* (*қалыбы емес*), *әліп* – *әлі* (*әлібі емес*), *ғұрып* – *ғұрпы* (*ғұрыбы емес*), *қырық* – *қырқы* (*қырығы емес*, *этногр.*), *әріп* – *әрі* (*әрібі емес*), *мұрын* – *мұрны* (*мұрыны емес*), *сұрық* – *сұрқы* (*сұрығы емес*), *шырық* – *шырқы* (*шырығы емес*), *ойын* – *ойны* (*ойыны емес*), *қойын* – *қойны* (*қойыны емес*), *нарық* – *нарқы* (*нарығы емес*), *парық* – *парқы* (*парығы емес*), *ырық* – *ырқы* (*ырығы емес*), *қарын* – *қарны* (*қарыны емес*), *сиық* – *сиқы* (*сиығы емес*), *қайын* – *қайны* (*қайыны емес*), *кеуіл* – *кеулі* (*кеуілі емес*), *тәйір* – *тәйірі* (*тәйірі емес*), *тәрік* – *тәркі* (*тәрігі емес*).

б) **Семантикалық қарсылыққа ұшырайтын сөздер:** *ауыл* – *ауылы* (*аулы емес*), *көңіл* – *көңілі* (*көңлі емес*), *бауыр* – *бауыры* (*бауры емес*), *жиын* – *жиыны* (*жины емес*), *сайын* – *сайыны* (*сайны емес*), *жайын* – *жайыны* (*жайны емес*), *ақыл* – *ақылы* (*ақлы емес*) т.б.

§12. Түбір сөздің буынындағы қысаң дауысты [ы] мен [і]-нің кейбір сөздерде түсіп қалу жағдайын жоғарыда біз тек тәуелдік жалғауымен байланысты сөз еттік. Әдетте қысаң дауыстыны түсіріп қолдану тәуелдік жалғауынан басқа морфемалар ыңғайында кездеседі. Біріншімен салыстырғанда, қысаң дауыстының екінші ыңғайындағы түсіріліп қолданылуы белгілі бір жүйеге бағынған. Оның өзі екі топқа бөлінеді (5-қосымша).

5-қосымша

15М. Әуезовтың толық жинағының Алфавитті жиілік сөздік-сөз көрсеткіші (қолжазба, 1-3 кітап). Бұл еңбекті Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл білімі институтының лингвистикалық жұмыстарды автоматтандыру мен сөз статистикасы тобы дайындаған.

бүйір – бүйрек дәуір – дәурен ерін – ернеу бауыр – баура жиын – жина қорық – қорқа қойын – қойнау мойын – мойнақ қырын – қырна сарын – сарна зорық - зорға	ойын – ойнақ ойын – ойна орын – орна жұрын – жұрнақ түйін – түйнек сарық – сарқыт жалық – жалқау қайыр – қайрақ күйіс – күйсе айыр – айран үрік – үркек жайыл - жайла	көрін – көрнеу жерік – жеркен жент – жентек сыпыр – сыпыра (тері) ұлы – ұлғай сүйір – сүйрек көрік – көркем қиын – қина сары (ғ) – сарғай
--	--	---

Бұл фонетикалық құбылыс түрінде сөзге есімнен етістік (*ойын - ойна*), етістіктен есім (*үрік - үркек*), етістіктен етістік тудыратын, көбіне ашық дауыстыдан басталатын аффикс жалғануы арқылы жүзеге асады. Ал аффикстердің көбіне қысаң дауыстыдан басталатын түрлері жалғанғандағы сөздің фонетикалық жағдайы мен жазылуы мына тәрізді:

<i>шақыр – шақырым</i> <i>ғылым – ғылыми</i> <i>бүкір – бүкірей</i> <i>иір – иірім</i> <i>мейір мейірім</i>	<i>жұмыр – жұмырық</i> <i>жауыр – жауырын</i> <i>сауыр – сауырын</i> <i>қайыр – қайырым</i> <i>жайыл – жайылым</i>	<i>ерім – ерітінді</i> <i>қойыл – қойылым</i> <i>басыл – басылым</i> <i>кекір – кекірік</i> <i>көрін – көрініс</i>
---	--	--

Түбір сөздегі қысаң дауысты дыбыстың түсіріліп, я болмаса түсірілмей қолданылуы қосымшадағы дауыстының ашық немесе қысаң болып келуіне тәуелді екендігін байқаймыз.

Бірсыпыра сөздің *құрлыс, бұрлыс, ғылыми, жиылыс* түрінде жазылмай, *құрылыс, бұрылыс, ғылыми, жиылыс* делініп, **ы** арқылы жазылуын аффикстің қысаң дауысты болып келу жүйесіне байланысты деп түсіндіруге болады. алайда мұндай орындарда [ы] естілген жерде **ы** жазылады деген қағида бойынша жазылып келді. Бұл қағидаға, әрине, бастан-аяқ, сүйену қиын. Өйткені [ы], [і] кейбір позицияда біреуге «естілуі», бәреуге «естілмеуі» ықтимал. Сондықтан *қайырып – қайрып, айрық – айырық, айырыл – айрыл* тәрізді сөздер әрқелкі жазылып жүр. Егер азды-көпті «күш» салып айтса, [ы] мен [і]-нің естілмейтін жері жоқ деуге болады. Белгілі бір сүйемелсіз тек «естілуіне» қарай жазудың қиындығы да осында. Ал жоғарыда айтылғандай қысаң дауысты аффикстің түбірге жалғану жүйесіне сүйенсек, бұл типтес сөздер *айырық (айыр-ық), қайырыл (қайыр-ыл), мойырыл (мойырыл), майырыл (майыр-ыл), ресіми (ресім-и)* түрінде жазылуға тиіс.

§13. Жоғарыда бір сөз түрлендіруші қосымшамен (тәуелдік §11) және сөз тудырушы аффикстермен байланысты (§12) сөздің жазылу ерекшелігіне тоқталдық. Қысаң дауыстылардың жазылуына қатысты бір қиындық – олардың сөздің ішкі шеніндегі, яғни морфемашілік әліптемесі. Бұл топтағы сөздердің жазылу ерекшелігіне тоқталмас бұрын, олардың «Орфографиялық сөздіктегі» (1978ж.) көрсетілген әліптемесіне назар аударып көрейік (*б-қосымшаны қараңыз*).

абырой	көкірек	салбуырын
ақырын	қабылан	самұрық
арлан	қазірет	сауырын
атырап	қайрылу	сәурік
ауру (зат есім)	қайырым	саңдақ
ауыру (етістік)	қаңыра	саңлақ
әбілет	қапырық	саңылау
әзірейіл	қобыра	саңырау
бағлан	қойылым	сұмырай
бекіре	қоңырау	сүмірей
бұрыл	құбыла	сіңлі
ғибрат	құбылыс	тақырып
ғұрлы (кұрлы)	құмыра	тарлан
ғұрлым (кұрлым)	құрлым	тәжірибе
даурық	құрылыс	тәйірі
емле	лоблу	тәурат
емеурін	мағлұм	тегеурін
емірен	мағлұмат	текірек
еңіре	мақлұқат	тоқыра
жағылған (сөздікте жоқ)	мақрұм	тоқырауын
жайылым	мәжіліс	топырақ
жамыра	мәкрүк	төңірек
жапырақ	мәміле	үңірей
жарлық	маслихат	шақырым
жауырын	медресе	шаңырақ
жебірейіл	мезірет	шатыраш
жирен	мейлінше	шежіре
жұдырық	мейірім	шежіре
жұмырық	мекіре	шүңірей
жымырай	меңіреу	ықылас
запыран	нағылет	ықылық
зәулім	нақұрыс	ықылым
кейуана	наурыз	ыңыран
кекілік	оқыра	ысырап
	омырау	ібіліс

Көз жүгірте қарағанның өзінде, бұл сөздердің әліптемесі күрделі екендігі бірден байқалады. Неге сәурік сөзі *i-siz* жазылады? Неге *салбуырын* *ы* арқылы жазылады? Сондай-ақ фонетикалық бір заңдылыққа сая тұра *емле, мемлекет, мәслихат, сіңлі* т.б. сөздердің *мәжіліс, мәміле, саңылау* сөздерінен өзгеше жазылуының себебі неде?

Осы сөздің қайсысын болса да, *ы, i-siz* немесе *ы (i)*-лы вариант түрінде де жазуға болатын тәрізді. Бұл тақылеттес сөздердің барлығын *ы (i)*-мен хазу керек немесе *ы, i-siz* нұсқада жазған жөн деп бір жақты әліптемеге көшу орфография үшін, әрине, оңай. Бірақ бұлай ету тілдің шындығынан қол үзу болар еді. Ал белгілі бір тиянаққа сүйенбей, айтылуына қарасақ, бұл сөздерді бастан-аяқ **ы, i**-мен де, **ы, i-siz** де айтып шығуға болады. Әдетте сөз бен буынның бір-бірінен көп жағдайда айырмасы да, ортақ жақтары да болады.

Олар – бір-бірімен тығыз байланысты тілдік бірліктер. Мысалы, ат, тас, сат, ат-тас дегендер – әрі буын, әрі сөз. Қазақ тіліндегі сөз бен буынға ортақ бір заңдылық бар. Ол – көбіне сөздің р, л сонорларынан басталмауы. Мысалы: [ылақ] лақ, [ылашын] лашын, [ылайық] лайық, [ілеген] леген, [үлек] үлек, [ыраң] раң, [ырийза] риза, [ұрұу] ру, [ұрұух] рух, [ырақат] рақат, [ірең] рең т.б.

Осыған сәйкес буын да [л], [р] сонорынан басталмай, ашық буыннан (*жы-лы, қо-ра*) және *й, у* сонорларынан кейін келетін буындарды (*қай-ра, ту-ра*) еске алмағанда, қалайда бір қысаң дауысты селбесіп айтылады. Мысалы: [көкүрөк] көкірек, *мең-і-реу, бағылан (бағлан емес), лобыл (лобл емес), жағ-ы-лан, кек-і-лік, [шүңүрөй] шүңірей, [құбұла] құбыла* т.б.

Тегінде, жоғарыда көрсетілген сөздердің (6-қосымша) көбіне **ы, і** әріптері арқылы жазылуы <р>, <л> сонорларымен байланысты деуге болады. сөз басында [р], [л] дыбыстарымен қалай да қысаң дауыстылар селбесіп айтылатындай, [р], [л] сонорлы буындарының алдына да [ы], [ұ],[і], [ү] қысандары селбесіп қолданылады. *Топырақ, жапырақ, қапырық, қоңырау, мәміле, еңіре* т.б. сөздердің сонорлы буындарының алдында [ы], [ұ],[і], [ү] қысандарының жазылуы да сондықтан. Олай болса *сәуірік, емле, мемлекет*, т.б. сөздерді *сәуірік, еміле, мемлекет* түрінде жазу орынды емес пе? Бірақ бұлайша бір жақты әліптемеге көшуге тіл шындығы жібермейді. Мысалы, *сәуле, қайрақ, тура, тулақ, бұйрық, байрақ* т.б. сөздерді *сәуіле, қайырақ, туыра, туылақ, бұйырық, байырақ* деп жазуға тура келер еді. Сондықтан кез келген сонорлы буынның алдынан *ы [ұ], і [ү]* қысандарын жаза беру ақиқатпен үйлеспейді. Тегінде, мұндай қайшылықтың негізін <р>, <у>, <й> сонорларының ерекшелігінен іздеуге тура келеді. Әдетте бұл дыбыстардың консонанттар қатарына жататындығы даусыз. Аталған дыбыстарға аяқталған сөздер тәуелдік жалғауын өзге де консонанттарға аяқталған сөздер тәрізді қабылдайтыны белгілі. Мысалы: *қар-ы, тау-ы, сай-ы, қағаз-ы, ат-ы, ықылас-ы* т.б. Ал вокализмдерге аяқталған сөздерге тәуелдік жалғауы *-сы, -сі* түрінде жалғанады: *қала-сы, төбе-сі, аға-сы* т.б. Бұл парадигма бойынша *р, й, у* сонорлары дауыстылардан өзгешеленіп тұр. Енді мынадай қызықты бір құбылысқа назар аударайық. *р, й, у* сонанттарына аяқталған сөз көптік жалғауын (-лар, -лер), есімнен етістік тудыратын аффиксті (-ла, -ле) және сын есімнің – *лы,-лі, -лық, -лік* қосымшаларын дауыстыларға аяқталған сөздерше қабылдайды:

<i>қар-лар</i>	<i>қар-лы</i>	<i>қар-лық</i>	<i>сыр-ла</i>	<i>қала-лар</i>
<i>тау-лар</i>	<i>тау-лы</i>	<i>тау-лық</i>	<i>сый-ла</i>	<i>қала-лық</i>
<i>сай-лар</i>	<i>сай-лы</i>	<i>сай-лық</i>	<i>сай-ла</i>	<i>желі-ле</i>

Бұдан *р, у, й* сонорларының қауыстылардың қасиетіне біршама ұқсайтындығын көреміз. Осы аталған сонорларды шартты түрде «жартылай дауысты» дыбыстар деуге болады. Жоғарыда көрсетілген (6-қосымша) сөздердің жазылуындағы қайшылықты, тегінде, осы ерекшелікпен байланыстыра қараған жөн тәрізді. Атап айтқанда, *у, й, р* сонорларынан кейін *р, л* дыбыстары келетін болса, *р, л* сонорлы буынның селбеспелі (протетический) *ы, ұ, і, ү* дауыстыларымен айтылуы (жазылуы) басы артық құбылысқа айналады. Олай болатын себебі *у, й* сонорларының дауыстыға ұқсайтын қасиеті бар. *Сәуле, әуре, дәурен, айран, мейрам, бұйрық, арлан* тәрізді сөздердің [ы], [ұ],[і], [ү] селбеспелі дауыстысыз қолданылуы да сондықтан. Енді жоғарыда аталған сөздерді осы заңдылық тұрғысынан қарасақ, бірсыпыра сөз: *сәуірік, мейлінше, наурыз, емеурін, тегеурін, тәурәт, гұрлы, бурыл, құрлы, самаурын* т.б. дұрыс жазылған. Бірақ кейбір сөздің әліптемесіне келгенде, оларды *ы, і* әрпі арқылы басы артық таңбалап жүргендігіміз байқалады: *салбуырын*, (дұрысы – *салбурын*), *тәйірі* (дұрысы - *тәйрі*) т.б. Сөз тудырушы *--ым, -ім* аффиксінің жалғануы арқылы жасалған сөздердің жазылуы (*қайыр – қайырым, мейір – мейірім, қойыл – қойылым, құрыл – құрылым, жайыл – жайылым* жіне форма тудырушы, сөз түрлендіруші қосымшалар жалғанғандығы сөздердің жазылуы *қайыр-у, майыр-у, айыр-ыс, қайыр-ыс* т.б.) бұл қатарға жатпайды (§12).

<ң> сонорынан кейін *р, л* дыбыстары келетін болса, көмекі естілгеніне қарамастан, олардың селбеспелі дауыстылар арқылы қолданылуы міндетті. Мысалы, *шаңырақ,*

төңірек, саңылау т.б. Олай болатыны [ң] дыбысының әдеби тілдегі қасиеті «жартылай дауысты» *й, у, р* сонорлары тәрізді емес, бұл дыбысқа аяқталған сөз қосымшалары басқа да консонанттар тәрізді қабылдайды. Мыс.: *тең-дік, тең-де (тең-ле емес), мең-ді (мең-лі емес)*. Диалектілік қолданыста болмаса, әдеби тілде *ң* соноры *л*-мен тіркесуден қалай да «қашып» отыруға тырысады да, бұл тенденция екі түрлі жолмен жүзеге асады. Біріншісі – *л* дыбысының міндетті түрде *д*-ға алмасуы арқылы (*саңлақ>саңдақ, тұңлік>тұңдік, теңлеу>теңдеу, таңлау>таңдау*, т.б.), ал екіншісі –қысаң дауыстылардың селбесіп келуі арқылы (*саңылау, аңыл - аңда*). Әдеби тілде *ң* сонорының *л*-мен тіркесуден «қашу» тенденциясын ескерсек, *сіңлі, қаңлы, саңлақ* сөздерін (диалектілік қолданыста *саңдақ, сіңді* деуі осы тенденцияға байланысты) *сіңілі, қаңылы, саңылақ* түрінде жазуға тиіспіз.

Сонымен, міне, «жартылай дауысты» сонорлардан (*й, р, у*) соң келген *р, л, у* дыбыстары селбеспелі *ы, ұ, і, ү* дауыстыларынсыз жазылады. Ал өзге жағдайдың бәрінде селбеспелі қысаңдардың жазылу себебі (әңгіме *б-қосымшадағы* сөздер жайында) *р, л* сонорлы буынның протезалық дауыстысыз қолданылмау қасиетіне байланысты. Бұл жөнінде қазіргі қазақ орфографиясының негізгі бағыты дұрыс, тек *емле, мемлекет, мәслихат* тәрізді сөздер, қалыптасқан дәстүрді еске алмағанда, *еміле, мемілекет, мәсіліхат* түрінде жазылуға тиіс.

Сөздің буын жіктерінде түрлі сонор дыбыстардың шоғырлануы кезінде қысаң дауысты абсорбцияға ұшырап, басы артық дауыстыдан сол сөздің арылып отыруға ұмтылуының себебі бар. Ол – ашық буынның шектен тыс көбейіп кетуіне қарсы тенденция.

Бұл жайында Б.А. Серебренников: «Ашық буынның шоғырлануы сөздің айтылуын қиындатуы ықтимал. Оның себебін ашық буындағы дауыстылардың біршама созылыңқы болып келу жағдайына орай түсіндіруге болады. Марий тіліндегі дауыстыларды экспериментті зерттеу жабық буындағы дауыстылардың созылыңқылығы ашық буындағы дауыстылардың созылыңқылығынан артық түсіп жататын бірде-бір жағдайдың кездеспейтіндігін көрсетті. Ашық буын барлық жағдайда да дауыстылардың созылыңқылығын арттыра түседі. Міне, осындай себепке байланысты әр түрлі тілдің тарихында ашық буынның шоғырлануынан арылу, тым болмағанда, ашық буынның санын азайту тенденциясының бар екендігін байқауға болады», - дейді де, бұған мынадай мысалдар келтіреді: түрікше *оглу – огул* «ұл», көпірі – көпір, салыстыр: татарша *купәр*, түрікше *йанлыс – йанылыс* «жаңылыс», түрікше *қарсы – қарысы* «қарсы, қарама-қарсы» деген мағынада¹⁶.

Шындығында, *сәуірік, салбурын* тәрізді сөздерді қысаң дауыстылармен күштеп селбестіре айту физиологиялық тұрғыдан жеңіл болмаса керек. Бұл типтес сөздерді орфографияда селбеспелі дауыстысыз жазу сөздің айтылу нормасымен де ұштасып жатар еді.

§14. Қазіргі қазақ орфографиясындағы бірсыпыра сөздің әліптемесі ашық буынды «азайту» тенденциясына сәйкес келеді. Мысалы: *қызмет (қызымет емес), хикмет (хикімет емес), жаднама (жадынама емес), құрмет (құрымет емес), сахна (сахына емес), мәлгүн (мәлігүн емес), зақмет (зақымет емес), зергер (зерігер емес), мәжнүн (мәжінүн емес)*. Осы аталған сөздердің қатарына орфографиялық сөздікте (1978ж.) *ы, і* әріптері арқылы таңбаланып жүрген кейбір сөздерді жатқызып, қысаң дауыстысыз жазуға болар еді. Мысалы, олар мына тәрізді сөздер:

<i>құшынаш – құшинаш</i>	<i>ашына – ашина</i>
<i>қазымыр – қазмыр</i>	<i>базына – базна</i>
<i>қазына – қазна</i>	<i>лағынет – лагнет</i>

Әрине, бұлардың қатарына *қымыран, құмыра, саңылақ, бағылан, лобылу* тәрізділерді жатқызуға әсте болмайды. Өйткені бұл типтес сөздердің сонорлы буындарын селбеспелі

¹⁶Серебренников Б.А. Вероятностное обоснования в компаративистике. М., 1974. С. 166.

дауыстысыз жазу қазақ тілінің дыбыс заңдылығымен үйлесе бермейді. «Орфографиялық сөздікте» *мақұлық, нақұрыс*, сөзінің *мақлұқ, нақрұс* түрінде жазылмай, ұ арқылы таңбалануын да осы заңдылыққа орай түсіндіруге болады. Бірақ осы типтес кейбір сөздердің жазылуына келгенде «Орфографиялық сөздік» (1978ж.) бұл принциптен ауытқып кетеді: *мәкрүк* (дұрысы – *мәкүрік*), *мақлұқат* (дұрысы – *мақұлықат*), *мақрұм* (дұрысы – *мақұрым*), *мағлұм* (дұрысы – *мағұлым*), *мағлұмат* (дұрысы – *мағлұмат*) т.б.

§15. Сөздің абсолют басы *л, р* дыбыстары үшін қолайлы позиция емес. Сондықтан олар бұл позициядан «қашып» отыруға тырысқан. Бұл процесс, тарихи фонетика тұрғысынан қарағанда, бірнеше тәсіл арқылы жүзеге асып келген: 1) *л* дыбысы *д*-ға алмасып отырған: *лүнілде* – *дүнілде*, *лөкет* (үлкен пышақ) – *дөкет*, *лайым* – *дайым*; 2) *л* дыбысы *н*-ға алмасып айтылған *ләпсі* – *нәпсі*, *лас* – *нас*, *лағынет* – *нәлет*, *лоқта* – *ноқта*, *Лазым* – *Назым* («Пердеге жүзін салады, Пердені қолға алады, өз көркінен қыз Лазым Талып түсіп қалады. «Қамбар».); 3) *л* сөздің абсолют басында түсіп қалады: *лабақты* – *абақты*, *ләшкер* – *әскер*, *лонх* (он) монғ. «*бөтелке*», «*флакон*», қазақ тілі диал *оңқа* (оңқа төңкеру «банқа төңкеру»); 4) *л, р* дыбыстары сөздің басында селбеспелі қысаң дауыстылармен айтылған. Мысалы: *лу* (тибет, қытай) – *ұлу*, [ылашын] *лашын* т.б. Өзге алмасулармен салыстырғанда соңғы төртінші тәсілді *л, р* дыбыстарынан басталатын шет тілдік сөзді игерудің аса өнімді түрі деуге болады.

Бұған дейін біз селбеспелі дауыстылардың сонорлы буындары жіктерінде жазылатын және жазылмайтын жағдайларына қатысты мәселеге тоқталдық (§13, §14, §15).

Ал селбеспелі дауыстылардың сөздің абсолют басында *р, л* сонорларымен жұмсалуды ерекшелігі осы айтылған мәселемен сабақтас деуге болады. сөздің абсолют басындағы селбеспелі дауыстының қазақ графикасындағы таңбалануы екі түрлі: «*л, р* дыбыстарынан басталып, одан кейін *а, ә, е, у, ұ, и* дыбыстары келетін түбір сөздердің басында *ы, і* әріптері жазылмайды: *лаж, лайық, лас, лай, леген, рай, рас, лауазым, лашын, лашық, лақа* (балық), *лақап, лезде, леп, лепіру, доблу, рақат, рақым, раң, рет, ренжу, рең, реңк, ру, рух, рухани, рұқсат, риза, рия, ризық, рәсуа*.

Қалған жағдайда сөз басында *р, л* әріптерінен бұрын *ы, і* әріптері жазыла береді, *ырыс, ырым, ырық, іріт, ырыл* (дау), *ілік* (ті)»¹⁷.

Ал [р], [л] дыбыстарының (әріптерінің) алдында селбеспелі қысаң дауыстыны белгілейтін *ы, і, ұ* әріптерінің жазылмауына қарап, мысалы *ру* [ұрұу], *рух* [ұрұух], *леп* [ілеп], *лашын* [ылашын], *лау* [ылау], *лақ* [ылақ], бұл орындарда қысаң дауыстылар мүлде айтылмайды деп ойлауға болмайды. [л],[р] сонорлары сөздің басында келгенде, барлық жағдайда қысаң дауысты селбесіп айтылады. Бірақ олардың фонемалық реңктері *р, л* дыбыстарынан кейінгі дауыстыларға тәуелді болуы ықтимал. Мысалы: *р, л* сонорларынан кейін *а, ә, е, ұ* және дауысты + сонор дыбыс тіркесі – *ұу, ый* келсе, *р, л*-дың алдында келетін қысаң селбеспе дауысты өзінің созылыңқылығы жағынан біршама қысқа айтылады. Ал сөз басындағы, *р, л*-дан кейін қысаң дауыстылар келсе, керісінше, селбеспе дауысты біршама созылыңқы айтылуы ықтимал. Әрине, бұл дауыстының созылыңқы немесе қысқа айтылу реңкінің фонемалық мәні жоқ. Сырт қарағанда, біршама созылыңқы селбеспе дауыстыны арнайы көрсетіп (*ырым*), ал қысқасын көрсетпей жазу (*лашын*) қазақ графикасындағы кемшілік тәрізді көрінеді.

Бірақ бұл графикалық тәсілдің, бір жағынан, артықшылығы да бар. Таңбалардың үнемі қолданылатындығын айтпағанның өзінде, бұл графикалық ерекшелік сөздің айтылу нормасын дұрыс бейнелейді. Селбеспе дауыстының жазылуы *р, л*-дың алдындағы қысаң дауыстының біршама созылыңқы айтылуын қамтамасыз етеді. Мысалы: [ырым] *ырым*, [ырық] *ырық*, [ілік] *ілік*. Селбеспе дауыстының жазылмауы – *р, л* позициясындағы

17Сыздықова Р. Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш. Алматы, 1974. 21-б.

қысаңның біршама қысқа айтылуын қамтамасыз етеді: [ырақмет] *рақмет*, [ыраушан] *раушан*, [ылауазым] *лауазым* т.б. Ал р соорының алдына келетін селбеспе дауысты ұ-ның *ру* [ұрұу] сөзінде таңбаланбауы мен ұру [ұрұу] сөзінде таңбалануын омофон сөздері 1. [ұрұу] *ру*, 2. [ұрұу] *ұру*) ажырату мақсатымен байланысты деуге болады. Зат есім болып келетін *ру* сөзі өзінің жазылуы арқылы [ұру] етістігінен ажыратылып тұрады.

Тарихи фонетика деректеріне қарағанда, түркі негіз тілінде (п्राязык) сөздің бас шенінде әуелде қатаң дыбыстар қолданылған. Бұл позицияда бертін келе, сыртқы сандхи құбылысына байланысты, ұяңдар да жұмсала бастаған. *Н*-ның сөз басында тұрақты қолдануына бір жағынан экстралингвистикалық фактордың да әсері болды. Парсы тілінен *н* дыбысынан басталатын сөздердің (*нәзік, нан, наразы, нарық, нысан, наурыз, нәр, нәресте, нама* т.б.) молырақ енуі бұл процесті жеделдете түсті. Алайда сөз басындағы *н* дыбысының тұрақты сипатқа ие болуы әуел баста қайшылықсыз болған жоқ. Басқы позициядан *н* дыбысы қайсыбір сөздерде түсіріліп айтылды: *недәуір – едәуір, немеурін – емеурін, нәмеңгер – әмеңгер* т.б. немесе өзге дыбыстарға алмасып отырды: *нәпақа – мәпақа, нану – шану, сену; нану – илану, назым – [ылазым] лазым, нәпсі – [іләпсі] ләпсі, ногала – догала* т.б. Бұл қазақ тілі үшін өтпелі дәуір. Өйткені [н] дыбысынан басталатын шет тілдік сөздерді өзге дыбыстармен алмастырып айту немесе селбеспелі дауыстымен айту бұл кезде байқалмайды деуге болады. Сөз басында консонанттардың жұмсалу эволюциясына қарағанда *л, р* дыбыстырының да сөз басында қолданылу мүмкіндігі бар.

Бұл мүмкіндікке экстралингвистикалық фактордың да әсер етуі ықтимал. «Тарихи тұрғыдан қарағанда протеза құбылысын түркі тілдері үшін революцияға дейінгі кезеңге тін деуге болады, ал қазіргі кезде бірқатар орыс сөздері мен терминдерін игеруге байланысты түркі тілдеріндегі сөздің бас шені өзгеріске ұшырап, протеза бірте-бірте азая түсті (ең алдымен орфографияда). Бірақ көнеден келе жатқан тұрмыс-салтқа байланысты мықтап орын тепкен ауыс-түйіс сөздерде протеза құбылысы сақталып отырады»¹⁸.

Р, л дыбыстарының сөз басында қолданылу мүмкіндігі созылыңқылығы біршама қысқа дауыстының [ырақым] *рақым*, [ыразы] *разы*, [ілебіз] *лебіз*, [ылашын] *лашын*редукцияға ұшырауы барысында жүзеге аса бастауы ықтимал.

КЕЙБІР ДЫБЫС ҚҰБЫЛЫСТАРЫНЫҢ ОРФОГРАФИЯДАҒЫ КӨРІНІСТЕРІ

§16. Тілдегі дыбыстық өзгерістер әр қилы. Тілдік дыбыстар сөйлеу кезінде акустикалық, артикуляциялық жақтан бір-біріне әсер-ықпалын тигізіп отыратындықтан, әр түрлі реңктер пайда болады. Бір дыбыс екінші бір дыбыспен алмасып, сөздің дыбыстық құрамы жаңғырып отырады. Дыбыс құбылыстарының бұдан өзге де бірнеше түрі бар. Олардың орфографиядағы көрінісі бірдей емес: қайсыбірі жазуда еленсе, қайсыбірі жазуда елене бермейді. Тіпті метатеза деп аталатын бір құбылысқа қатысты сөздердің жазылуы әр түрлі деуге болады. Мысалы, қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде (1963) *тепкі, текпі*,

18Дмитриев Н. К. Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков: Фонетика. М., 1955. Ч. I. С.281.

тепкіршек – текпіршек варианттары берілген де, *шапқыла – шақпыла* тәрізді варианттың *шақпыла* нұсқасы берілмеген.

Әдетте сөз ішіндегі дыбыстардың өзара орын алмасуы метатеза деп аталады. Мысалы: *өкпе – өпке, қақпан – қапқан, қақпақ – қапқақ, қақпа – қапқа*. Тіліміздегі кейбір сөз варианттарының (дублет, синоним, жарыспалы сөздер т.б.) пайда болуын, әр түрлі жазылуын метатезамен байланысты қарауға болады. Мысалы, *ләкпе – ләпке* варианттары метатеза арқылы пайда болған. «Келгендердің бәрі де ұғындырған тәртіп бойынша сауда қыла келді. Әр күні әр *ләкпеден* әр алуан ұсақ-түйек алды. Алушысы жоқ болып қаңырап тұрған ләкпешілерге әңгіме керек» (М. Әуезов. *Қилы заман*).

Метатеза өзінің фонологиялық табиғаты жағынан негізінен күрделі туынды түбірлерде ұшырайды:¹⁹ *тепкі – текпі, тебрен – тербе* т.б.

Метатеза құбылысына орай пайда болған сөз варианттарын басы артық нәрсе деп сыңар жақ қарауға болмайды. Метатезаға ұшыраған сөздердің тіл қолданысында алатын орны әр қилы. Олардың түрлерін, шамамен, мынадай топтарға бөлуге болады.

1. Метатезаға ұшыраған сөздер әуелде жарыса жұмсала келіп, тілде тек бір ғана вариант түрінде орнықты. Мысалы: *қақпан, қақпақ, қақпа, өкпе* т.б. Бұлар синхрония тұрғысынан *қапқан, қапқақ, қапқа, өпке* делініп, әуелдегідей күйіндегідей ұолданылмайды деуге болады. *Себен* сөзі де осы тәрізді, бастапқы түрі *әсбәб* (араб сөзі). Малақай сөзінің «маңлай» диалектизмімен метатезалық байланыста екендігін этимология жасай отырып айқындауға болады. Салыстырыңыз: *мақалай* (Замахшари. Мукаддимат)²⁰ <маңқалай>мақалай> қазақша *малақай*. *Малақай* сөзі *маңдай, маңлай, маңқа* атауларымен тектес түбірлер болуы ықтимал.
2. Метатезалық варианттар мағыналық жақтан сараланып дербес сөзге айналған: *уақ* (уақыт) – *ауық* (бір ауық), *демеу* (егістік) – *медеу* (зат есім), *тебірен* (әсерлен) – *тербе* (шайқа), *айнал* (су буға *айналады*) – *айлан* (айланып-толғану).

Ш мен *қ* дыбыстарының орнын алмасуынан *балшық* (*балшақ, а/ы* дауыстыларының алмасуы) және *балқаш* варианттары пайда болған. Кейбір түркі тілдерінде *балғаш* «балшық»²¹ деген мағынаны білдіреді. Қазақ тілінде *Балқаш* сөзі гидроним ретінде ғана емес, әсіресе байырғы әдебиет өкілдері шығармаларында, аға буын тілінде, жалпы есім мәнінде жұмсалады. *Балқаш, балшық* (*балшақ*) әуелде мағыналық жақтан жарыса қолданылғанмен, келе-келе семантикалық дербестікке ие болған. *Балшық* «лай», «батпақ» деген мағынаны білдірсе, *балқаш* «сулы, шөбі мол жер» дегенді аңғартады:

Балқашын орып мал жеген

Аралас үйрек, қаз жеген

(Қашаған Күржіманұлы)

Метатезалық варианттардың кейбірінде стильдік айырым барлығы байқалады: *ұшпақ – жұмақ*. Қазақ тілінде *жұмақ* стильдік жақтан бейтарап, *ұшпақ* көбіне сөйлеу тіліне тән. Сондай-ақ *тыпыр етпе – тырп етпе; үлпіл – лүпіл, шықырлату – қышырлату* параллельдерінің эмоционалдық, семантикалық реңкі бірдей емес.

4. Метатезалық варианттардың барлығы бірлей мағыналық немесе стильдік тұрғыдан айқын сараланбаған. Оны мынадай салыстырудан байқауға болады:

19Қайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата, 1986. С.98

20Поппе Н. Монгольский словарь Мукаддимат аль-адаб. М., Л.1938. С. 233

21Пальмбах А. А., Исхаков Ф. Г. Явления метатезы в тувинском и некоторых других тюркских языках // исследования по сравнительной грамматике тюркских языков: Фонетика. М., 1955. Ч I. С. 295

айналсоқта – айналқоста	жыпқыл – жықпыл
алпарыс – арпалыс	кежеге – кегеже*
әлеуетті – әулетті	кәпкір – кәкпір
әпке – әкпе	күбжеңде – күжбеңде
әпкел – әкпел	күдері – көдіре
әпкіш – әкпіш	құптан –
бастығырыл – бастырығыл	қасқит – қасқит
бопса – боспа*	қүнерез – күнезер
былжыра – жылбыра	қыруар – қырауыр
дария – дайра*	мегзе – мезге
долана – донала*	моқал – молақ* ²²
дорба – добра*	нысап – ынсап
дөрекі – дөкір	сыпатта – ыспатта
жалаңаш – жаңалаш	шуалшын – шылаушын
жалау – аужал	шыбжалақта – шыжбалақта
	шыбжыңда – шыжбыңда

Әдеби тіл мүддесі мұндай дублет сыңардың біріне артықшылық беріп отыруды қажет етеді. Бұл жерде кейбір жарыспалы қолданыстың бірін доминанта вариант деп айқындауда сөздің түбір тұлғасын таяныш етіп алуға болады. Нормалаушы сөздіктерде, олардың ішінде орфографиялық сөздікте, негізінен, түбір нұсқасын беру тиімді. Мысалы: *түпкір (түкпір емес), шапқы (шақпы емес), тапқыр (тақпыр емес), әкел (әкпел емес)* т.б. Мұндай екі ұдай қолданыстардың түбір тұлғасына сүйене отырып, негізгі вариантын анықтаудың тиімді жағы мынадан да байқалады: *түп-, теп-, шап-* т.б. түбір сөздерге әр түрлі қосымшалар жалғанып, жаңа сөз жасауға ұйтқы болады (*түпсіз, теперіш, шабуыл* т.б.). Ал метатезаға ұшыраған варианттарда (*түк-, шақ-,* т.б.) мұндай қасиет жоқ. Сондықтан дыбыстардың нақтылы бір фонетикалық жағдайындағы транспозициялануы жазуда ескерілмеуге тиіс.

Жарыспалы сөздердің біріне артықшылық беруде, яғни жазуда ескеріп отыруға, тек түбір сөзге сүйену кейбір параллельдер үшін жеткіліксіз. Мұндайда дыбыстардың транспозициялану бағытына сүйену тиімді деуге болады. А.А. Пальмбах пен Ф.Г. Исхаков өздерінің «Тува тіліндегі және кейбір түркі тілдеріндегі метатеза құбылысы» деген мақалаларында В.В. Радловтың «Тілдің артқы бөлшектерінің түйісуінен кейін іле-шала ерінді түйістіру, еріннің түйісуінен кейін іле-шала тілдің артқы бөлшектерін түйістіруден жеңілдеу» деген пікіріне назар аударады. *Сепкіл, тепкі, әкпе, түпкі* сөздерінің *секпіл, текпі, әкпе, түкпі* түрінде (*пк>кп*) айтылуын В.В. Радловтың осы пікіріне байланысты қарастыруға болады.

Яғни еріннің түйісуі арқылы жасалатын дыбыстарға (п,б) қарағанда, тілдің артқы бөлшегінің түйісуі арқылы жасалатын дыбыстардың (қ, к) бұрынырақ айтылуы физиологиялық тұрғыдан анағұрлым жеңілдеу болуға тиіс. Сөз шенінде (п, к) дыбыстары тіркесіп келгенде, сөйлеу кезіндегі физиологиялық қолайлылыққа байланысты [к] дыбысы [п]-дан бұрын келуге тырысады, яғни дыбыстардың орын алмасуы [п]-дан [к] дыбысына қарай бағытталған деуге болады. Сөйлеу кезіндегі (в речи) мұндай спонтандық өзгерістердің түп-түгел жазуда еленуі шарт емес. *Секпіл, өрекпі, жықпыл* тәрізділер – *секкіл, өрепкі, жыпқыл* сөздерінің спонтандық варианты. Бұларды мағыналық жүк, стильдік реңк алған *айнал – айлан, деме – меде* параллельдерімен бір деңгейде қарауға болмайды. Дыбыстардың транспозициялану бағытына сүйене отырып, жоғарыда айтылған жарыспалы сөздердің жазу-сызуда еленетін нұсқасын былайша көрсетуге болады: *өрепкі (өрекпі емес), жыпқыл (жықпыл емес), шыпқырт (шықпырт емес), әкпе (әкпе емес).*

²²Жұлдызшамен берілген мысалдар мына кітаптан алынды: Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, 1974-1986. 1-106.

Іргелес келген жағдайда жасалу орны ілгері дыбыстар жасалу орны кейінгі дыбыстардан соң айтылуға тырысуы біздің жорамалдауымызша тек [к] мен [п] ғана емес, өзге де дыбыстарға қатысты тәрізді. Мысалы: *құптан* – *құтпан*, *бопса* – *боспа*, *күбжеңде* – *күжбеңде*, *шыбжалақта* – *шыжбалақта* т.б. Мұндағы [п] дыбысы [т]-ға, [б] дыбысының [ж]-ға қарағанда жасалу орны ілгері. Дыбыстардың осындай транспозициялану бағытына сүйене отырып, бұлардың жазылуда ескерілетін варианты *құптан*, *бопса*, *күбжеңде*, *шыбжалақта* деуге болады.

§17. Геминацияланған дауыссыздармен келетін түбір сөздердің саны тілімізде біршама шектеулі. Оларға мына тәрізді сөздер жатады: *мүдде*, *күллі*, *махаббат*, *әккі*, *ләззат*, *жаппа*, *ыссы*, *әдді*, *гәкку*, *ләббай* (*ләппай*), *жаннат* (*жер жаннаты*), *лоққы*, *жаббар* (*жаппар*), *әттең*, *ыссы*, *мұттайым*, *қисса*, *әлқисса*, *оппа*, *құттықтау*, *құдды*, *әккі*, *тәкаппар* т.б. Гемината дауыссыздардың тіліміздегі бір алуан сөздердің құрамынан орын тебуі сөзбен екінші сөзді ажырату қызметінде жұмсалатындығына байланысты. Мысалы: *оппа* (оппа қар) – *опа* (опа бермеу), *жаннат* (жер жаннаты) – *жанат* (жанат ішік), *жаппа* (баспана мағынасында) – *жапа* (жапа шегу), *қисса* (қисса дастан) – *қиса* (етістік) т.б.

Кейбір дауыссыздардың геминациямен айтылуынан «қашұаұтауға» байланысты *молла*, *әмме*, *кәззан*, *алла* тәрізді сөздер *молда*, *әмбе*, *кезеп*, *алда* түрінде игерілгенлігі байқалады. Сондай-ақ [ашшы] *ащы* – *ашты*, *ыссы* – *ыстық* параллельдерінің әуелде жасыра жұмсалуды да осы ерекшелікке байланысты деуге болады.

Бірсыпыра сөздердің геминаталар арқылы қолданылуы дыбыстардың созылық айтылуында болатын экспрессиялық мүмкіндікті пайдалануға қатысты. Мысалы, *махаббат*, *ләззат*, *мәссаған* (модаль сөз), *жаннат* (жер жаннаты), *құдды*, *әуппай* (одағай) т.б. сөздер дауыссыздардың эмфатикалық созылықтылығына байланысты экспрессияға ие болып тұратындаған аңғарамыз. Бұларды «жалған» геминаталар деп атауға да болады. Қазақ орфографиясында шш геминатасының арнайы щ әрпімен таңбаланатын орындары бар. Бірақ бұлардың саны тек *ащы*, *тұщы*, *кеще*, *ищ-ай* (одағай) тәрізді үш-төрт сөзбен шектеледі.

Кейбір сөздердің геминаталарға қатысты әліптемесі жазу тәжірибесінде әр түрлі беріліп жүр: *жаппар* – *жаббар*, *тәкаппар* – *тәкаббар*, *ләббай* – *ләппай*, *тұттығу* – *тұтығу*, *тұттықпа* – *тұтықпа*, *құттықтау* – *құтықтау*; *молла* – *молда*; *алла* – *алда* т.б.

Тіпті Орфографиялық сөздікте (1978ж.) *ләббай* – *ләппай*, *жаппар* – *жаббар* варианттарының жаббар, ләббай нұсқасы берілген. Бірақ дәл осы тәрізді тәкаппар нұсқасы негізге алынған. Осы сөздердің орфографиялық сөздікте бұлай берілуі негізсіз емес. Бір жағынан, ұяң вариант түріндегі *ләппай*, *жаббар* сөздері, олардың қатаң түрінде қарағанда, тұрақты қолданылатын орны, әрі жиірек жұмсалатын жері көне, кітаби контекст деуге болады. Екінші жағынан, олар пассив лексикаға жататын көне реңкке ие сөздер. Ал *тәкаппар* – реңкі жағынан бейтарап актив лексикаға жатады. *Тәкаппар* – *тәкаббар* варианттарының реңктерін бейтараптық, экспрессияға, көнелік т.б. тұрғыдан қарағанда, біріне-бірі қарама-қарсы сипатта деуге болмайды. Ал *молла* – *молда*, *біссімлә* – *біссімлда* варианттары бұл жағынан қарама-қарсы сипатта: *молда* – бейтарап реңкте, *молла* – кітаби, көне реңкте, керісінше, *алла*, *біссімлла*, кітаби реңкте, ал *біссімлда*, *алда* – сөйлеу тіліне тән реңкте.

[т] дауыссызының бірде геминацияланып, бірде жалаң айтылуына байланысты сөздердің жазылуы да әр түрлі. Мысалы: *құттықтау* (орфографиялық сөздікте) – *құтықтау* (орфографиялық сөздікте берілмеген), *тұттығу* (орфографиялық сөздікте) – *тұтығу* (орфографиялық сөздікте берілмеген). Мұндағы *құттықтау* – *құтықтау* варианты кейде саралап қолдану фактісін кездестіруге болады: *құттықтау* «приветствие» (приветственная речь – құттықтау сөзі), *құтықтау* «поздравление». Ал *тұттығу* – *тұтығу*, *тұттықпа* – *тұтықпа* варианттарының геминациямен айтылатын нұсқасын (экспрессиялық өң, көне реңк т.б. мақсатта жұмсауды қажетсінбеуге

байланысты) сөз қолданыстан бірте-бірте ығыса бастаған деуге болады. Сондықтан орфографиялық сөздікте бұл сөз жалаң *m* нұсқасында берілген.

Геминация құбылысына байланысты екі түрлі вариантта жазылып жүрген сөздердің бірі – *жедді* – *жеді* (*жеддінің айы, жеддінің жұлдызында; жедінің айы, жедінің жұлдызында*), *мұкамал* – *мұкамал*. Сөйлеу тілінде *жеді*, *мұкамал* түрі ұшырағанмен, *жедді*, *мұкамал* нұсқасының тұрақты орын тепкен жері – кітаби, көне контекст. Орфографиялық сөздікте бұл варианттың геминацияланған түрінің (*жедді*, *мұкамал*) берілуі сондықтан.

Сонымен, кейбір сөздердің құрамында геминацияланған дауыссыздардың болуы мынандай құбылысқа саяды деуге болады: а) геминацияланған дауыссыздар бір сөзден екінші бір сөзді ажыратып тұрады. Олардағы дауыссызды геминациясыз жалаң түрде айтуға болмайды. Ондай жағдайда сөздің тұрқы бұзылады, мысалы: *әккі*, *күллі*, *мұттайым* т.б. сөздердегі дауыссыздарды геминациясыз айту мүмкін емес; ә) кей жағдайда сөз құрамындағы дауыссызды геминацияланған түрде де (*мүдде*, *ләззат*, т.б.), жалаң түрде де (*мүде*, *ләзат* т.б.) айтуға болады. Бірақ сөздің геминациялы вариантының экспрессиялық реңкі басым болады; б) гемината дыбыстар сөзге көнелік реңк үстейді (*жедді*, *жаббар*, *ләббай* т.б.). Экспрессиялық, көнелік реңктері актуализацияланған мұндай варианттар нормалаушы сөздіктер арқылы кодификацияланып отырады. Алайда *зәрредей*, *біссімлда*, *алда* (алла деген мағынада), *жеді* (ескіше айдың аты), *жаппар*, *ләпнай* тәрізді варианттардың нормалаушы сөздікке алынбауы олардағы экспрессиялық (*зәрредей*), көнелік-кітаби (*молла*), сөйлеу тілі (*жеді*, *алда*, *әмме*, *жаппар*, *ләпнай* т.б.) тәрізді реңктерінің актуализацияланбауына байланысты деуге болады. Ал *жәппелдемеде*, *іззет* тәрізді геминацияланған варианттарды экспрессия тұрғысынан қажетсіну *жәппелдемеде*, *іззет* нұсқауларына қарағанда басым деуге болмайды. Сондықтан орфографиялық сөздікте оларды *іззет*, *жәппелдемеде* түрінде беру тиімді.

§18. Қазақ орфографиясындағы кейбір қиындық сөз аясында кездесетін синкопа, эпитеза, апокопа тәрізді дыбыс құбылыстарымен байланысты. Әсіресе аяқ шені кейбір дауыссыздар тіркесіне біткен ауыс-түйіс сөздердің фонетикалық игерілуі көп вариантты болып келеді. Мысалы, *бақт*, *тақт*, *дост*, *дәст* т.б. парсы, араб сөздері қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына орай үш түрлі жолмен игерілгендігін байқауға болады.

1. Сөз аяғында іргелес келген екі дауыссыздың аралығына қысаң дауыстыны селбестіріп айту: *уақт* – *уақыт*, *бақт* – *бақыт*, *тәрк* – *тәрік*, *тақт* – *тақыт*.
2. Сөз аяғында іргелес келген екі дауыссыздың соңғысын түсіріп айту: *уақт* – *уақ*, *бақт* – *бақ*, *дост* – *дос*, *тақт* – *тақ*, *дәст* – *дәс* (*дәс орамал*).
3. Сөз аяғында іргелес келген дауыссыздың соңына қысаң дауыстыны қосып айту: *уақт* – *уақты*, *бақ* – *бақты*, *дост* – *досты*, *дәст* – *дәсті*.

Үшінші тәсілмен игерілген тақты, бақты, досты, дәсті деген атау тұлғалы сөздер көбіне байырғы мұралар тілінде жиі кездеседі.

Орыс тілінен енген қоғамдық-саяси және ғылыми-техникалық терминдердің және кейбір атаулардың қосымшалармен түрленуінде осы үш түрлі тәсілдің «Қазақ орфографиясының ережесі» бойынша (1957 жыл) екінші (синкопа) мен үшіншісі (эпитеза) жиі қолданылады.

синкопа

машинист – *машиниске, машинистер*
ориенталист – *ориенталиске, ориенталистер*
асбест – *асбеске, асбестер* *киоск* – *киоскіге*
съезд – *съезге, съездер*
поезд – *поезга, поездар*
шрифт – *шрифтіге*
митинг – *митингіге*

эпитеза

абстракт - *абстрактіге*
такт - *тактіге*
фонд – *фондыға*
стенд – *стендіге*

Бұл типтес сөздердің кейбірі бірде синкопа түрінде жазылса, бірде эпитеза түрінде жазылып жүр: *космонавт – космонавтыға – космонавқа, аэронавт – аэронавтыға, аэронавқа, аргонавт – аргонавтыға – аргонавқа* т.б. Қазіргі жазу тәжірибемізде *-вт, -зд, -ст* дауыссыздар типіндегі атауларды қосымша жалғанғанда (*пост – постыға, тест – тестіге* тәрізді бір буынды бірер сөзді еске алмағанда) синкопалық вариант түрінде жазу дағдыға айнала бастады.

Сөз аяғындағы дыбыстық құбылыстың бірі – апокопа. Сөз аяғындағы дауыстыны түсіріп немесе түсірмей қолдануға байланысты әр түрлі жазылып жүрген сөздер бар. Солардың біршама толық тізімі мына тәрізді:

алхоры – алхор	зэндемі – зэндем	сағана – саған
эзірейлі – эзірейіл	зәуі сайтан – зәусайтан	сигарета – сигарет
бекзат – бекзада	кешене – кешен	таразы – тараз
бордақы - бордақ	қажы – қаж (діни)	тәңірі – тәңір
бағана – баған	конотора – контор	түгілі – түгіл
бидайы – бидай	көке мылжың – көк	уағза - уағыз
(жастықтың бидайысы)	мылжың шабдалы - шабдал шілтері – шілтер	
дабыра – дабыр	қайны – қайын	шаштаразы - шаштараз
дағара – дағар	қақа басы – қақ басы	
ерсілі қарсылы –	қары – қар (қолдың қарысы, қары)	
ерсіл-қарсыл	қаса сұлу – қас сұлу	
ертегі – ертек	қодыға – қодық	
зейне – зейін	құры – құр (құры босқа, құр босқа)	
замана – заман	нәсібе – нәсіб	
нысана – нысан		
нышана – нышан		

Осы параллельдерді, сырттай көз салғанның өзінде, бір ғана дыбыстық құбылыстың шеңберінде қарауға болмайды. Бұл параллельдердің пайда болуы кем дегенде төрт түлкі құбылысқа саятын тәрізді.

1. *Тәңірі, ертегі, бидайы* (жастықтың бидайысы), *алхоры, шабдалы, шілтері* тәрізді сөздердің *тәңір, тәйір (<тәйірі< тәңірі), ертек, бидай* (жастықтың бидайы) *алхор, шабдал, шілтер* түріндегі вокалсыз вариантының пайда болуы себебі ашық буынның шектен тыс шоғырлануынан «қашу» тенденциясына байланысты болуы мүмкін. Әсіресе тәуелдік жалғау қосылғанда, мысалы, *тәңірісі, шабдалысы, алхорысы* сөздегі ашық буынның саны көбейіп, сөйлеуші үшін біршама физиологиялық қолайсыздық туғызуы ықтимал.

2. Бұл параллельдердің ішінде *бағана – баған, көке мылжың – көк мылжың* тәрізді түркі-монғол тілдеріне ортақ сөздер бар. *Көкемарал* (немесе *маралоты*) сөзіндегі көке де монғол элементі. Мұндағы *көке, бағана* монғол тілінен ауысқан. Олай дейтін себебіміз олар дыбыстық жамылғысы жағынан монғол сөзі пішіндес. Түркі-монғол параллельдерінде дауыстымен келетін сөздер монғол тіліне, ал дауыстысы жоқтары түркі тілдеріне тән. Салыстырыңыз:

ерік – erke «күш, үстемдік» өң – öngge «өң-түс»
берік – berke ββ «мықты» боз – boru
бар (бар нәрсе) – barayа жүрек – jireke
мең – meңge көк – köke
аяқ – aяayа «ыдыс»
ер – ere «ер жігіт»

3. Жоғарыда айтылған жарыспалы бұл сыңарлардың ішінде өзге тілден екі түрлі тұлғада енген сөздер бар. Мысалы: *заман – замана* (*азмэне* парсы тілінің көптік тұлғасындағы сөз), *нысан – нысана*, *нәсіп – нәсібе*, *бекзат – бекзада* парсы тілінен жарыса енген параллельдер.

Жоғарыда көрсетілген параллельдердің кейбірі қазіргі әдеби тілде кодификацияланып, семантикалық дербестікке (*ертегі* «сказка», *ертек* «сказание», *шаитараз* «парикмахерская», *шаитаразы* «парикмахер», *дабыр* «у-шу», *дабыра* «даурықпа сөз» т.б.), стильдік реңке ие бола бастағандары да бар (*уағза* көне: *уағыз* бейтарап; *замана* поэтикалық, *заман* бейтарап т.б.). Ал *қодық – қодыға*, *зейін – зейне*, *шілтер – шілтері* тәрізді параллельдердің дауыстымен айтылатын сыңарларына орфографиялық сөздіктердің басылымдарында регламент қойыла бастады.

4. Орыс тілінен енген кейбір сөздердің екі түрлі қолданылуы да апокопа құбылысымен байланысты. Мысалы: *контор – контора*, *сигарет – сигарета*, *гитар – гитара*, *папах – папаха*, *фанер – фанера*, *наград – награда*, *идиом – идиома* т.б. Осы типтес жарыспалы сөздердің жазылуын бір ізге салу үшін алдымен бұл құбылыстың себебіне назар аудару қажет тәрізді.

Орыс тілінен енген кейбір сөздердің соңғы дауыстысын қазақ тілінде сөйлеуші түсіріп айтуы ықтимал. Мысалы: *координата – координат*, *диет – диета*, *арматура – арматур*, *анкета – анкет*, *идиома – идиом*, *карьер – карьер* т.б. Ал кейбір сөздердегі соңғы дауыстыны түсіріп айту мүмкін емес: *кафедра*, *плита*, *шкала*, *тайга*, *техника*, *галифе* т.б. Бұл сөздердегі соңғы дауыстының қазақ сөзінде (в речи) апокопаға ұшырамауының өзіндік себебі бар. Орыс тілінің дыбыс заңдылығы бойынша екпін түсетін дауыстыдан кейінгі дауысты (звучащий гласный) басқаларға қарағанда сапалық редукцияға көбірек ұшырайды. Міне, сондықтан қазақ тіліне ертеректе ауызша канал арқылы енген *минута*, *секунда*, *газета*, *цифра*, *контора сөздері минут*, *секунд*, *газет*, *цифр*, *контор* түрінде қалыптасты. Ал жазба тіл каналы арқылы игерілген ғылыми-техникалық, қоғамдық-саяси терминдерді, номенклатуралық атауларды (екпіннен соңғы дауыстының редукциялануына қарамастан) вокалды вариант түрінде қолдану тіл тәжірибесінде дағдыға айнала бастады. Мысалы: *амплитуда*, *планета*, *директива*, *фонема*, *фраза*, *акула* т.б.

§19. Тіл – жүйелі құбылыс. Әдеби тілдің нормасы, оның ішінде жазу нормасы, алдымен тілдік жүйеге негізделеді. Алайда жүйе бар жердің бәрі бірдей әдеби тілдің нормасы бола бере ме? Кейбір жағдайларда тілдік жүйенің өзі екі немесе үш түрлі болып жарыса қолданылуы ықтимал. Олардың қайсысы әдеби тіл нормасына лайық деп танылуы керек?

Мәселен, кейбір түбір мен қосымшаның жігінде *л/д* дыбыстарының алмасу құбылысы *л* және *д* варинат түріндегі екі түрлі жүйеге саяды.

7-қосымша

«а» тобы		«ә» тобы	
«д» вариант	«л» вариант	«л» вариант	«д» вариант
ақтаңдақ	ақтаңлақ	ақшалай	ақшадай
айда: нәсіп айдаса	айла: нәсіп айласа		
аңда	аңла	барлы-жоқты	барды-жоқты
аңды	аңлы		
дуадақ	дуалақ	бірлі –жарым	бірді –жарым
көңді	көңлі		
маңдай	маңлай	екіншілей	екіншідей
меңді	меңлі	ескілей	ескідей
мұңдас	мұңлас	жылылай	жылыдай
мұңды	мұңлы	жаңалай	жаңадай
оңды	оңлы	кәрлен	кәрден
өңді	өңлі	қаралай	қарадай

паңдық	паңлық	немқұрайлы	немқұрайды
сандық	санлық	өлілей	өлідей
сіңді	сіңлі	пісілей	пісідей
таңдай	таңлай	тірілей	тірідей
таңда	таңла	ұшты-күйлі	ұшты-күйді
теңдік	теңлік	шикілей	шикідей
теңде	теңле	ыссылай	ыссыдай
теңдеу	теңлеу		
түндік	түңлік		
тыңда	тыңла		
шыңда	шыңла		
шаңды	шаңлы		

Жалпы халықтық тілдегі осы екі түрлі жүйенің қайсысы әдеби тілдің нормасына лайық? Басқаша айтқанда, қай жүйе тіл дамуының объективті заңдылығын бейнелейді? *Л* және *д* вариант түріндегі екі түрлі жүйенің әдеби нормаға лайықтысын талғап алуда қандай негізге сүйенеміз? Олардың қайсысы әдеби тіл нормасына лайық деп танылуы керек? Нормалаушы сөздіктерде (ондай сөздіктің бірі – қазақ тілінің орфографиялық сөздіктері) негізінен «а» тобындағы сөздердің «д» варинаты берілген (*саңлақ – саңдақ* тәрізді бірер сөзді еске алмағанда). Қазақ диалектологтерінің зерттеулерінде²³ осы топтағы «л» вариант (*маңлай, таңлай* т.б.) әдеби тілге, өзге диалектілерге қарама-қарсы қойылып, онтүстік-шығыс диалектісіне тән деп көрсетілген. Әрине, бұл жүйені тек диалектизм болғандықтан, әдеби тілдің нормасына жатпайды деуге болмайды. Егер тілдің даму тенденциясына лайық болса, кез келген жүйе, диалектизм екендігіне қарамастан, әдеби тіл нормасына айналуы ықтимал.

Ал «ә» тобындағы сөздер – «а» тобындағы сөздерге кереғар.

Нормалаушы сөздіктерде «д» вариантқа қарағанда, «л» вариант сөздерінің саны басымдау (*жылылай, ақшалай, екіншілей* т.б.). «Ә» тобындағы «д» вариант сөздердің (*ақшадай, барды-жоқты, бірді-жарым* т.б.) таралу шегі «а» тобындағы «л» вариант (*маңлай, таңлай, түңлік* т.б.) сөздердей айқындылы қоймаған. Бұл топтағы *л/д* алмасуы, бәлкім, жалпы халықтық тілдегі құбылыс болуы мүмкін.

«Ә» тобындағы сөздер орфографиялық сөздікте (1978) әркелкі берілген. Сөздіктен «д» вариантты да, «л» вариантты да ұшыратамыз: *жылылай, шикілей, тірілей, қарадай, кәрден (кәрлен емес), тірідей* т.б.

Тілдің ішкі даму тенденциясына қай жүйенің («л» немесе «д» варианттың) сәйкес келетіндігін анықтап, нормалаушы сөздіктерде тиянақтай түсу үшін мынадай заңдылыққа назар аудару қажет. Лингвистика тарихында младограмматиктердің тіл дамуында аналогия заңының айрықша мәнін ашқандығы мәлім. Бұл заңдылық бойынша тілдегі аса өнімді модель өнімсізге ықпал етіп, бірдейлестіріп отырады. Тіл-тілде кейбір құбылыстар аналогия заңдылығы арқылы айқындалатындығы да белгілі.

Қазақ тілінде сөздердің көптік қосымшамен түрленуі – аса өнімді әрі көне модельдердің бірі.

«Қолданылу аясы, дистрибуциялық ерекшелігі мен білдіретін мағыналарының сипаты –лар аффиксінің морфологиялық элемент ретінде дамудың ұзақ жолынан өткендігін және негіз тілдің өзінде болғандағының ешбір даусыз екендігін көрсетеді деп, үзілді-кесілді айтуға болады²⁴».

Әрі өнімді, әрі көне модель көптік қосымшасы варианттарының жалғану жүйесіне назар аударып көрейік. Бұл қосымша дауыстылар мен *р, й, у* дыбыстарынан соң *-лар, -лер*

²³Досқараев Ж. Кейбір фонетикалық құбылыстар жайында // Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. Алматы, 1963. 5-шығуы. 141-144-б.; Омарбеков С. Халықтық тіліміздегі тектес тілдермен ортақ құбылыстар. Алматы, 1978. 103-134-б.

(балалар, қарлар, сайлар, баулар), үнділерден соң *-дар, -дер* (күндер, шамдар, жолдар, тұздар т.б.), қатаңдардан соң *-тар, -тер* (аттар, кітаптар т.б.) түрінде жалғанатындығы белгілі. Әрі сөз тудырушы, әрі форма тудырушы *-лық, -лік* қосымшасының *-ла, -ле* аффиксінің жалғану жүйесі осы тәрізді. Бұлар да аса өнімді, абстракциялау қасиеті жоғары қосымша. Бұндай өнімді қосымшалардың «л» вариант және «д» вариант түрінде саралануы, қатаң жүйеге түсуі бірден пайда бола қойған жоқ. Бұл – тілдің ұзақ уақыт барысында пайда болған ең бір ықпалды жүйе. Алдымен көптік категориясы көрсеткішінде, өнімді қосымшаларда (*-лық, -лік*) саралана түскен осы модель жалғану өрісі шектеулі аффикстерге де аналогия заңы бойыншы ықпалын тигізе бастаған. Ассимиляцияның бұл түрі қосымшалардың жалғану жүйесіндегі негізгі бағытты байқатады. Осы бағыт арқылы *л/д* дыбыс алмасуына байланысты екі түрлі жүйенің әдеби тіл нормасына лайықтысын сөздіктер арқылы тиянақтай түсуге болады. Олай болса, жоғарыда аталған «а», «ә» тобындағы сөздерге аффикстердің дауыссыздардан соң «д» вариант, дауыстылардан және *р*-дан соң «л» вариант түрінде жалғануына артықшылық беру қажет. Мысалы, *а) аңды (аңлы емес), меңді (меңлі емес), оңды (оңлы емес), түндік (түңлік емес), саңдақ (саңлақ емес) т.б. ә) ақшалай (ақшадай емес), бірлі-жарым (бірді-жарым емес), жылылай (жылыдай емес), тірілей (тірідей емес), ұшты-күйлі (ұшты-күйді емес), кәрлен (кәрден емес), немқұрайлы (немқұрайды емес) т.б.*

Осы арада кейбір сөздің де жазылуын да айқындап алу қажет. Баспасөз беттерінде *түндік, түндік* делініп әркелкі жазылып жүр. Орфографиялық сөздікте *түндік* делініп берілген. Бұл сөзді дыбысталуы жағынан ұқсас *түн* сөзіне теліп, *түндік* түрінде берілуінің дұрыс еместігі байқалады. Өйткені жоғарыда келтірілген мысалдарға, «а» тобындағы сөздерге назар аударсақ, *л/д* алмасуы тек мұрын жолды *ң* дыбысынан кейін болатын құбылыс (*маңдай-маңлай, саңдақ-саңлақ т.б.*). Ал *н* сонантынан соң *л/д* дыбыс алмасуына тілдік факт жоққа тән. Басқаша айтқанда *н*-нен кейін *л/д* дыбысының алмасуы системада жоқ. *Л/д* дыбыстары *ң* сонантымен іргелес келгенде алмасатын (*оңды-оңлы, теңдеу-теңлеу т.б.*) ерекшелігін ескерсек, *түндік (түндік емес)* түрінде жазылуы тілдік жүйеге сәйкес келеді.

Кейбір түбір сөздердің жазылуы (айтылуы да), сырт қарағанда, жоғарыда айтылған жүйеге қайшы келеді. Мысалы, *сіңлі, қаңлы* (ру аты) сөздері *л/д* дыбыстарының алмасу ерекшелігі бойынша *сіңді, қаңды* түрінде қолданылуға тиіс тәрізді. Бірақ осы сөздердегі *ң* мен *л*-дың аралығында селбеспе қысаң дауысты бар: *сіңілі, қаңылы*. Екі сонанттың (*ң* мен *л* дыбысының) аралығы қысаң дауыстылардың абсорбцияға ұшырауына өте қолайлы.

Сонымен, жоғарыда айтылғандардың тілдік система тілдік нормаға арқау болатындығын байқадық. Бірақ тілдік система мен тілдік норманың арасын тепе-теңдік белгісін қоюға болмайды. Өйткені система мен тілдік норма бір-бірімен қаншалықты тығыз байланысты болғанымен, өз алдына дербес құбылыстар.

БІРІККЕН СӨЗДЕР МЕН ШЫЛАУЛАРДЫҢ ЖАЗЫЛУЫ

Қазақ орфографиясында шешімін таппай келе жатқан қиындықтардың бірі – құрама сөздердің бірге я болмаса бөлек жазылуы. Орфографиядағы өзге қиындық бір басқа да, құрама сөздердің жазылуына байланысты қиындық бір басқа деуге болады. Мысалы, *бозторғай, қараторғай, қарабидай, желбау, уықбау, ауылишаруашылық* т.б. толып жатқан сөздер әр түрлі басылымдарда әркелкі жазылып жүргендігі жиі байқалады. Тіпті лингвистикалық сөздіктердің (орфографиялық, түсіндірме сөздік, орысша-қазақша сөздік, терминологиялық сөздіктер т.б.) өзінде кейбір сөздер бірге жазылса, сол сөздердің кейбірі бөлек жазылған. Мұндай фактіні, жасыратыны жоқ, жиі кездестіруге болады. Орфография мәселесін сөз еткен мақалаларда, рецензияларда көбіне сөздердің бірге не бөлек жазылуына байланысты ала-құлалықтар сынға алынып жүруі де орынсыз емес. Бір ғана

мағынаны білдіретін, бір ғана заттың атауы болып саналатын екі сөз неге бөлек жазылады? Екі сөз бірігіп барып бір ғана мағынаны, бір ғана ұғымды білдіретін болса, ондай сөздер бірге жазылмай ма? Мысалы, *тасбақа, құрбақа, көлбақа* т.б. сөздердің бір заттың атауы екендігі де, бір ғана мағына білдіретіндігі де рас. Сондай-ақ *сүйір тұмсық көл бақа, қызыл аяқ бақа, бақылдауық бақа* дегендер де бір ғана заттың (бақаның белгілі бір түрінің) атауы бір ғана мағынаны білдіреді. Осы типтес құрама сөздер бірге жазыла ма, әлде бөлек жазыла ма? Мысалы, *ит қонақ* (тимофеевка), *ат қонақ* (бор, могоар), *сорқаңбақ* (поташник), *май қаңбақ* (верблюдка) т.б. сөздер бір ғана мағынаны білдіреді, бір ғана заттың (өсімдіктің) атауы болып жұмсалады. Алайда *қара өрік* – слива, *тікендіошаған* – репейничек, *құм тары* – росичка, *түйме шетен* – пижма, *сары тұңғиық* – кубышка, *қара ырғай* – кизильник, *бал шытыр* – медуница, *бөрі бұршақ* – люпин, *атбасбұршақ* – бобы, *сиыр бұршақ* – лобия, *майлы бұршақ, кептер бұршақ* т.б. дегендер де бір ғана заттың атауы, бір ғана мағынаны білдіреді. Осы типтес құрама сөздердің сыңарлары бірге таңбалана ма, әлде бір-бірінен бөлек таңбалана ма?

Мұндай сұрауға үзілді-кесілді жауап беру қиын. Дегенмен құрама сөздердің жазылуын сөз етпес бұрын, алдымен олардың өздеріне тән белгілері мен ерекшеліктеріне назар аудару қажет тәрізді. Құрама сөздер – жалпы тіл білімінің же, жеке тіл білімінің де (ағылшан, орыс) аса бір қиын саласы.

Өйткені құрама сөздердің жалаң сөздерден, еркін сөз тіркесінен, фразеологиялық сөз тіркестен жігін, шекарасын айыру жағдайда оңай бола бермейді.

§ 20. Қазақ сөзі өзінің құрамы жағынан мынадай топтарға бөлінетіндігі белгілі.

I. **Жалаң сөздер:** ағаш, үй, бала, шаруышылық, мұхит, ай, жыл, сана, дәуір, мектеп, кітап, қағаз т.б.

II. **Құрама сөздер** немесе **күрделі құрама сөздер** (проф. К. Аханов) төрт топқа бөлінеді.

1. **Күрделі сөздер.** А) күрделі зат есім: *ауыл шаруашылығы, ауыз әдебиеті, аса таяқ, соқпақ жол, ата мекен, қалбағай омыртқа, кіндік шеше* т.б.; ә) күрделі сын есім: *ақ боз* (ат), *ал қызыл* (орамал), *қызғылт қоңыр* (тас), *ақ шаңқан боз, ақ сары* (адам), *сары шұбар, қара ала, күйік сары, құрым сары, көк ала, ақ сұр* т.б.; б) күрделі етістіктер: *келе жатыр, кешігіп қала жаздады, қайнап кетті, бұрқ ете қалды, жалп ете түсті* т.б.; в) күрделі үстеулер: *түс әлетінде, түс ортасында, түс кезі* т.б.; г) күрделі сан есімдер: *он тоғыз, қырық бір, бір бүтін оннан екі, жиырма бес, төрттен екі, үштен бір, бір мың тоғыз жүз, сексен алты* т.б.
2. **Қос сөздер:** *бала-шаға, қоян-қолтық, үйме-үй, тау-тау, жекпе-жек, бақ-дәулет, бес-алты, он-он бес, бірлі-жарым.*
3. **Біріккен сөздер:** *өнеркәсіп, балабақша, кәсіподақ* (кәсіпшелер одағы), *жау жұмыр* (өсімдік), *қолғап, қосаяқ* (тышқан), *кезқұйрық* (құс), *итарқа* (шатырдың түрі), *алөкпе* (ауру), *өнертабыс, шамшырақ, ешкім, ешқандай, әлдекім, әлдебіреу* т.б.
4. **Қысқарған сөздер:** ауатком, әскерком, агроөнеркәсіп, автодүкен, т.б.

Міне, осындай қысқаша мысалдың өзінен-ақ құрама сөз құрылымының әлдеқайда күрделі және жазылуының әр түрлі екендігін (бөлек, бірге, сызықша арқылы) байқауға болады. Дегенмен құрама сөздердің бәріне ортақ басты-басты белгілер бар. Құрама сөздің қай-қайсысы болсын, мейлі ол күрделі зат есім (*ауыл шаруашылық, кіндік шеше, ата мекен* т.б.), күрделі сан есім (*қызыл қоңыр, қара барқын, ақ сары, құрым қызыл* т.б.), күрделі сан есім (*қырық бір, он тоғыз, төрттен бірі*) болсын, қос сөз болсын (*тау-тау, үлкен-кіші, үйлі-баранды, ыдыс-аяқ, қып-қызыл* т.б.), біріккен сөз болсын (*өнеркәсіп, қолбасшы, арасалмақ, бұзаубас* т.б.), қысқарған сөз болсын, олар белгілі бір заттың (өлшемнің, түр-түстің, іс-әрекеттің) атауы (номинациялық қызметі) болып, бір мағынаны білдіріп (семантикалық қызметі), сөйлемнің бір ғана мүшесі ретінде (синтаксистік қызметі) қызмет атқарады. Қазақ орфографиясының тәжірибесіне сүйенсек, құрама сөздің бір ғана заттың атауы болуы, бір ғана мағынаны білдіруі, сөйлемнің бір ғана мүшесі ретінде жұмсалуы олардың бірге не бөлек жазылуына таяныш бола бермейді. «Егер

құрама сөз бір ғана заттың атауы болып жұмсалса, бір ғана мағынаны білдірсе, бір ғана синтаксистік қызмет атқарса, оларды неге бірге жазуға болмайды?» деген заңды сұрау туады (мысалы, *жиырма сегіз бір* ғана өлшемнің, *қызыл қоңыр* бір ғана түстің, *қалып калды* бір ғана қимылдың атауын білдіреді).

Бұл аталған үш белгіге (триадаға) сүйенсек, *қас пен көздің арасында; көзді ашып жұмғаниша* деген фразеологизмдерді де біріктіріп жазған болар едік. Өйткені бұл тіркестер де «тез, тым шапшаң» деген бір ғана мағынаны (ұғымды) білдіріп, бір ғана қимыл амалының атауы болып тұр. Бірақ жазу тәжірибеміз мұндай сөздерді біріктіріп жазуға ырық бермейді. Себебі осы аталған фразеологизмнің сыңарлары тілдік бірлік (единица) ретінде өз дербестігінен айырылған жоқ. Күрделі сан есім, күрделі сын есім, күрделі зат есім сыңарларының бөлек-бөлек таңбалануының қазақ орфографиясында дәстүрге айналуы олардың тілдік бірлік ретінде өз дербестігін сақтауына байланысты деуге болады.

Сонымен құрама сөздердің бәріне ортақ үш белгіден басқа жеке-жеке белгілер де болуы тиіс. Сол жеке белгілер құрама сөз титерін (күрделі сөздер, қос сөздер, біріккен сөздер, қысқарған сөздер) бір-бірінен өзгешелеп тұрады. Мысалы, құрама сөздің бір типі – күрделі сан есім, күрделі сын есім, күрделі зат есімдердің әр сыңары тілдік бірлік ретінде біршама өз дербестігін сақтауы – осы аталған сөздер тобына тән жеке белгілердің (частные признаки) бірі. Осыған орай олардың әр сыңары бөлек-бөлек тұлғаланады.

§ 21. Құрама сөздердің екінші бір типінің сипаты бұлардан (күрделі сөздерден) басқаша. Бұл топқа белгілі сыңарларының мағынасы ккмескіленуі, контаминацияға ұшырауы арқылы дербестігінен айрылған құрама сөздер жатады. Құрама сөздердің бұл типі біріккен сөздер деп аталады. Мысалы, *жаужұмыр, сайгүлік, ендігәрі, қолғап, жаушымылдық* (пион), *ашудас, белбеу, күздігүні, қозмалдақ, жаздыгүні, әумесер, қыстыгүні* т.б.

Бұл типтегі құрама сөздердің бірге жазылуына олардың дыбыстық контаминацияға ұшырауы тәрізді жеке белгілері сүйеу болады. Бірақ бұл белгі өте шектеулі, санаулы сөздерді ғана қамтиды.

§ 22. Құрама сөз сыңарларының өз дербестігінен біршама айырылуының тағы бір жолы бар. Құрама сөз сыңарларының мағыналық контаминацияға ұшырауының нәтижесінде, үшінші біртұтас мағына пайда болады да, біріккен сөзге айналады. Бұл аталған жеке белгі де құрама сөзді біріккен сөз деп тануға мүмкіндік береді де, тұтас тұлғалауға таяныш болады. Мысалы: *тоқтыбалақ* (кұс), *тауқұдірет* (кұс), *өнеркәсіп, ақжаулық* (этно.), *қызойнақ, атжалман, бірқазан* (кұс), *сушықара* (кұс), *тазқара, тастүлек, қолбала, қалыңмал, беташар, есепшот, кәсіпорын, көрсары, маубасбұқа* (кұс), *несібелдібайқасқа* (кұс), *сүкөз* (бүркіттің тұқымы) т.б. Осындай тәсілмен біріккен сөз әсіресе өсімдік атауларында жиі кездеседі: *қазтабан* (өс.), *желімбасақ* (өс.), *жәтелшай* (өс.), *аюқұлақ* (өс.), *балықкөз* (өс.), *бөрібұлақ* (өс.), *ботакөз* (өс.), *бозкілем* (өс.), *томарбояу* (өс.), *бетіқышақ* (өс.), *аққой* (жуаның түрі), *бисемшек* (өс.), *аққайың* (шөптің түрі), *жерсабын* (өс.), *кәріқыз* (өс.), *кермексабын*, (өс. «ушастый»), *күйіксары* (өс.), *қазықұрт* (өс. «жабник»), *көзсабақ* (окулировка), *қаратұяқ* (өс.), *қозықұлақ* (өс.), *қозықұйрық* (өс.), *қоңырбас* (өс. «мятник»), *қосбас* (өс. «двукисточник»), *қораматау* (өс. алаботаның түрі), *алабота* (өс.), *құлынембес* (өс.), *қоянсүйек* (өс. «песчаная акация»), *құлқайыр* (өс. «мальва»), *құлаңқұйрық* (өс.), *құртқашаш* (өс.), *қызылбояу* («подмаренник»), *қызылқұрт* (өс. «волосатик»), *қырықбуын* («хвощ»), *қасқыржем* (өс. «спаржа»), *қырыққұлақ* (өс.), *майқара* (өс. «попынь пустынная»), *майракебіс* (өс. «свербига»), *нариген, отсабын, өгізкөз* (өс. «пупавка»), *өгізтіл* (өс. «анхуза»), *саңырауқұлақ* (өс.), *сиырқұлақ* (өс.), *сиякөк* (өс.), *жұпар сиякөк* («льнянка душистая»), *сіргеқара, сіпсебас* (өс. «метлица»), *тасшүгін, таумасақ* (өс.), *тайтұяқ* (өс.), *текесақал* (өс. «додарция»), *теңгебас* (өс. «сусак»), *түйесіңір* (өс.), *түйеқарын* (өс.), *түйеқұйрық* (өс.), *түйетабан* (өс.), *уқорғасын* (өс.), *үшқат* (өс. «жимолость»), *үпілмәлік* (өс.), *шашақбас* (өс. «качим метельчатый»), *шоңайна* (өс. «лопух»), *шөңгебас* (өс. «толтоголовник»); *балтажұтар* (кұс), *ақсазы* (кұс), *ақиық* (кұс), *аққабас* (бүркіттің бір

түрі), *ақсары* (кұс, «сарыч»), *ақшегір* (қыран құстың бір түрі), *алыпқара* (кұс), *балтатұмсық* (кұс), *бұқатана* (кұс), *аққұйрық арлан* (кұс) т.б.

§ 23. Осы сөздердің қатарына құрама сөз сыңарының «бүтіннің бөлшегі» ретінде жұмсала келуі, біртұтас мағынаға ие болғандарын да жатқызуға болады: *қосауыз* (мылтықтың түрі), *қосаяқ* (тышқан), *бізқұйрық* (кұс), *кезқұйрық* (кұс), *бізтұмсық* (кұс), *шөгелтабан* (бүркіттің бір түрі), *қаратамақ* (кұс), *қарабауыр* (кұс), *көкмойын* (кұс) т.б.

Бірінші сыңары өсімдікке, ал екіншісі мүлде басқа бір затқа қатысты атаулардан жасалған құрама сөздерді біріккен сөздің қатарында қарап, тұтас тұлғалауға болады: *арпабас*, *гүлтәжі*, *долантопшы*, *бұршаққын*, *гүлсидам*, *гүлсерік* (околоцветник), *гүлсағақ* (цветоножка), *гүлзардақ*, *құртқашаш* (өс.).

Құрама сөздің дыбыстық, мағыналық контаминациясы нәтижесінде пайда болған бұл тобын біріккен сөз деп тану пәлендей дау туғызбайды. Өйткені бұл сөздердің жеке сыңары мағыналық жақтан тұтаса келіп үшінші бір лексикалық мағынаны білдіреді. Мысалы, *егеуқұйрық*, *өгізтіл* (өс.) атауын қазақ тілінде сөйлеушілер «егеу» және «құйрық» немесе «өгіз» және «тіл» деп дербес сөзге бөле жара қарамайды.

§ 24. Құрама сөздердің ішінде біріккен көз қатарына қосып, бірге жазуға болатын тағы бір жеке белгіні атап айтуға болады. Ол, мысалы, құрама сөз сыңарының бүтіннің бөлшегі ретінде жұмсалып барып, бір бүтінге айналуы. Мысалы, *гүл*, *жапырақ*, *тамыр* деген сөздер белгілі бір заттың атауы болғанымен, олар нақты бір ғана өсімдікке мысалы шырғанаққа ғана тән емес. Олар көптеген өсімдікте кездесетін вегетативтік органдар. Сондықтан бүтіннің бөлшегі ретінде бұл сөздер (*гүл*, *тамыр*, *жапырақ* т.б.) белгілі бір сөздің сүйемелі арқылы нақты өсімдіктің атауы болып жұмсалады. Бұл тәсілмен жасалған біріккен сөздер әсіресе өсімдік атауларында жиі кездеседі. Олардың бірінші сыңары әр түрлі сөздерден, ал екінші сыңары өсімдіктің белгілі бір мүшесінің атауы болып, лексикалық бір бүтін болады. Ондай мүшелер көбіне а) көбею органдары: *тамыр*, *мұрт*, *сабақ*, *жеміс*, *қат*, *жидек*; ә) транспирация органдары: *жапырақ*, *сабақ*, *мұрт*; б) жер үсті органдары: *гүл*, *тікен*, *бұта* т.б. Осы аталған «бүтіннің бөлшегі» (*гүл*, *жапырақ*, *тамыр* т.б.) құрама сөздің тұрақты сыңары ретінде қайталанып отырады. Бұл құрама сөздер сөйлеу кезінде тіркестірілмей, дайын күйдегі тіркес ретінде қолданылады:

-гүл, -шешек: *бөрігүл*, *жанаргүл*, *көкбасгүл*, *наргүл*, *көкшегүл*, *қозыгүл*, *меруертгүл*, *намазгүл*, *секпілгүл*, *таугүл* (омандр), *шегіргүл*, *ымыртгүл*, *ақшешек*, *байшешек*, *гүлшешек* т.б.

-тамыр: *көгентамыр*, *қаратамыр*, *алтынтамыр*, *майтамыр*, *маралтамыр*, *мыңтамыр*, *баяутамыр* т.б.

-қат, -жеміс, -жидек, -бүлдірген: *бөріжеміс*, *қаражеміс*, *ііржеміс*, *бөріқарақат*, *қарақарат*, *қожақат*, *қойқарақат*, *қызылқат*, *тасқарақат*, *итбүлдірген*, *қойбүлдірген*, *тасбүлдірген*, *субүлдірген*, *итжидек*, *қаражидек* т.б.

-жапырақ: *айылжапырақ*, *бұйражапырақ*, *теңгежапырақ*, *жаужапырақ*, *мүйізжапырақ*, *мыңжапырақ*, *тасжапырақ*, *тікенжапырақ*, *түйежапырақ*, *шүкіржапырақ* т.б.

-тікен: *бозтікен*, *қаратікен*, *түйетікен* т.б.

§ 25. Құрама сөздердің ішінде біріккен сөздердің қатарына қосып, бірге жазуға таяныш болатын тағы бір белгі бар. Ол – құрама сөз сыңарларының, мысалы, *шөп*, *көк*, *от*, *құрақ*, *шалғын*, *қурай*, *ағаш*, *егін* тәрізді жалпылама мәнде болуы. Дерексіз сипаттағы бұл зат есімдер белгілі бір сөздің сүйемелімен ғана нақты бір заттың (өсімдіктің) атауы болып жұмсалады. Сондықтан бір сыңары дерексіз сипаттағы құрама сөздердің осы түрін де біріккен сөз деп танып, бірге жазуға болады.

-шөп: *айдаршөп*, *айланшөп*, *ащы қарашөп*, *алекшөп*, *бауыршөп*, *ойраншөп*, *бөденешөп*, *кенешөп*, *жебіршөп*, *жұлдызшөп*, *жұмыршөп*, *көкешөп*, *кірпішөп*, *қандышөп*, *кененшөп*, *қарғашөп*, *қорғасыншөп*, *қояншөп*, *шайшөп*, *сабыншөп*, *өгейшөп*, *сағызшөп*, *сүйелшөп*, *томағашөп* т.б.

-от: *ақот*, *қараот*, *киікот*, *балықот*, *маралот*, *семізот*, *бақаот* т.б.

-қияқ: айылқияқ, жыланқияқ, қарақияқ, өлеңқияқ т.б.

-егін, -құрақ, -балғын, -шалғын: ақегін, көкегін, балқұрақ, бозшалғын, ақшалғын т.б.

-қурай: ақбасқурай, балқурай, қарақурай, сарыбасқурай, сепсеқурай, қызылқурай, аққурай, талқурай (вербейник) т.б.

-ағаш, -көк, -тал: әулиеағаш, қараағаш, қандыағаш, қызылағаш, сарыағаш, жаманкөк, балдыркөк, ашкөк, көктал (ива сизая), қаратал, сауыттал, қызытал, сабаутал, жылауытал, т.б.

Бірақ бұл қатарға изафетті тіркестің екінші түрінен (алма ағашы, өрік ағашы, сандал ағашы) ықшамдалып жасалған күрделі атаулар (алма ағаш, өрік ағаш, сандал ағаш) жатпайды.

Соңғы сыңарлары **құс** тәрізді жалпылама сөзбен келген құс атауларының да жазылуы осы тәрізді: қарақұс, сарықұс, сұршқұс.

Бір сыңары жалпылама мәнде жұмсалатын мұндай сөздердің қатарына **-аралық, -тану, -құмар, -жанды** тәрізді дерексіз ұғымдағы сөздер арқылы жасалған біріккен сөздерді жатқызуға болады: ауданаралық, мектепаралық, облысаралық, қалааралық, колхозаралық, пәнаралық; абайтану, жамбылтану, әуезовтану, шығыстану, ұйғыртану, жаратылыстану, қоғамтану; дүниеқұмар, малқұмар, қызықұмар, әнқұмар, шенқұмар; малжанды, балажанды, әйелжанды, күйеужанды т.б.

Ал бұл айтылғандарға керісінше, соңғы сыңары жалпылама мәнді сөздердің бірі болмай, нақты бір өсімдіктің (мия, қылиша, қонақ, қаңбақ, кекіре, жусан т.б.) я болмаса құстың (тырна, шағала, бүркіт, торғай т.б.) атауы болып келсе, олар күрделі зат есімдер деоініп, бөлек жазылады. Өйткені нақты бір заттың атауы болып табылатын бұл сөздер бүтіннің бөлшегі ретінде жұмсалатын немесе жалпылама мәнде қолданылатын есімдерге қарағанда құрама сөз құрамындағы дербестігін біршама сақтап отырады. Сондықтан олар біріккен сөз емес, күрделі сөздер (күрделі есімдер) деп танылады да, әр сыңары бөлек-бөлек тұлғаланады.

Мысалы: көк мия, ешкі мия, ақ мия; қызылтамыр қылиша, тау қылиша, мойнақ қылиша, бұйра қылиша; ақ қонақ, ит қонақ, қарабас қонақ, тау қонақ, күріш қонақ; бал қаңбақ, сор қаңбақ, май қаңбақ, ебе қаңбақ; түйе шетен (пижма), май шетен, гүл шетен; көк кекіре, ақ кекіре, сары кекіре, у кекіре; ас бұршақ (горох), бөру бұршақ, түйе бұршақ; шағыр жусан, құм жусан, ақбас жусан, қара жусан, сарбас жусан, бөрте жусан, мығыр жусан, мық жусан, түйе жусан т.б. Екінші сыңары нақты бір құстың атын білдіретін күрделі құс атаулары да осы ізбек жазылады: сақалды тырна, ақбас тырна (журавль красавка), ақ тырна; ақ шағала, өгіз шағала, байбай шағала, су шағала; су бүркіт (орлан), саржақ су бүркіт, құм бүркіт, қыр бүркіт, шөл бүркіт, мола бүркіт, тұз бүркіт; итала қаз, сарала қаз, қара қаз, қоқи қаз, қараша қаз, қоңыр қаз; меңіреу құр, ақ құр; су құрқылтай; кегір үйрек, көкала үйрек, көкмойын үйрек, ақбас үйрек т.б.

Айдарлы торғай, ақбас торғай, ақкөт торғай, алақанат торғай, бұйра торғай, бұқпа торғай, балшықшы торғай, барылдақ торғай, барылдауық торғай, боз торғай, бозша торғай, дарылдауық торғай, дорабас торғай, жасыл торғай (сойка), жүрдек торғай, жылтылдақ торғай, жырышы торғай, зіңкілдек торғай, кезеген торғай, көбелек торғай, көкала торғай (трясогузка белая), көкқасқа торғай (зәузе), қараала торғай, қарабауыр торғай, құшынаш торғай, қара торғай, сібір қара торғайы, қожабас торғай, қотыр торғай, қызылбас торғай, қызылқұйрық торғай, майкөт торғай, мақтан торғай, ноғайбас торғай, мысық торғай (иволга, немесе сарғалдақ), пайыз торғай (щегол), сайрауық торғай, сарала торғай, сарыбауыр торғай, сары торғай, суық торғай (снегирь), сұрша торғай, үрнекбас торғай, шөже торғай, шөжебас торғай, шөпек торғай, шырша торғай, шырылдауық торғай т.б.

Бұл жерде қарабас қонақ, ақбас жусан, суаяқ торғай, қарабауыр торғай, қожабас торғай, қызылқұйрық торғай тәрізді үш сыңарлы құрама есімдердің жазылуына назар аударуға тура келеді. Үш сыңарлы мұндай құрама есімдердің алғашқы екі сыңарын бірге жазу тиімді көрінеді. Өйткені бірінші екі сыңарды бір-бірінен бөле-жара қарау олардың

семантикалық тұтастығына қайшы келеді. Мысалы, *ақбас жусан* атауын «ақ» бөліп алып «бас жусан», *суаяқ торғай* дегенді «су» сөзінен бөліп «аяқ торғай» деп қолдану мүмкін емес. Бұл – құрама сөзінің алғашқы екі сыңарының, соңғысымен салыстырғанда, идиоматизацияланғандығын көрсетеді. Алғашқы екі сыңардың біріккен сөз екендігін мынадай құбылыстан да байқауға болады. Үш сыңарлы құрама атаудың кей жағдайда үшінші сыңары эллипсиске ұшырап айтылғанмен, қалған екі сыңары бәрібір сол заттың атауы болып жұмсала береді. Мысалы: *қарабауыр торғай*>*қарабауыр, қызылқұйрық торғай*>*қызылқұйрық, көкмойын үйрек*>*көкмойын, қодірен бидай*>*қодірен, қосауыз мылтық*>*қосауыз, ақиық сұңқар*>*ақиық, аққұйрық арлан*>*аққұйрық* т.б.

§ 26. Соңғы жылдарда екінші сыңары әр түрлі грамматикалық тұлғада келген құрама сөздердің бір тобын біріккен сөз деп танып, бірге тұлғалау жазу тәжірибесінде кездесе бастады:

а) *жатыпатар, алыпсатар, қанішер, батаоқыр, бақанаттар, ұйқыашар, жолашар, күнқағар, тоқымқағар* т.б.;

ә) *көріпкел, шауыпкел*;

б) *құлақкесті, көкейкесті, тұяқтесті, жүрекжарды, жұмысбасты, ерғашты, қағазбасты, етекбасты, шаруабасты, жолсоқты* т.б.;

в) *қағаберіс, кіреберіс, тастайберіс, құлайберіс, шығаберіс, жатаберіс* т.б.;

г) *күншығыс, күнбатыс, бетбұрыс, беталыс* т.б. Бұл типтес құрама сөздерді біріккен күйде жазуға негіз болатын белгі – етістік тұлғалардың деграмматизациялануы.

§ 27. Бір сыңары көптік жалғауымен келген құрама сөздердің бір тобын біріккен сөз ретінде бірге жазу ғылыми әдебиетте жиі кездесіп отырады. Солардың біралуаны мына тәрізді: *бассүйексіздер, баскөкіректілер, буынаяқтылар, тұзуқанаттылар, тұзутұмсықтылар, қосмекенділер, ашатұяқтылар, еттұмсықтылар, мүйізтұмсықтылар, сүтқоректілер, тамыратпалылар, тамыртүйнектілер, күрделігүлділер, қосжыныстылар, шатыршагүлділер, тамыржемістілер, бүрұялылар* т.б.

Алайда *тұзу тұмсықты құстар, ет тұмсықты жануарлар* дегенді бөлек-бөлек жазып, *тұзутұмсықтылар, еттұмсықтылар* дегенді бірге жазуымыз, сырт қарағанда бірізді көрінбейді. Бірақ бұлай жазуды мүлде жүйесіз деуге болмайды. Мысалы, мұндағы заңдылық – құрама сөз сыңарының эллипсиске ұшырауы, тіркестің ықшам түрде айтылып, біріккен сөзге айналуы; бір ұялы өсімдіктер>бірұялылар. Ал құрама сөздің эллипсиске ұшырамаған түрі бөлек-бөлек тұлғаланады: *сүт қоректі жануарлар, тамыр түйнекті өсімдіктер* т.б.

Бұл жерде *-лар, -лер* қосымшасының грамматикалық мағынасымен бірге, тым айқын болмаса да, сөз «ұластырушылық» қасиеті бар тәрізді. Осы екі топтағы (§ 26, § 27) сөздердің бірге жазылуының шегі бар. Оларға сырттай ұқсас тіркестердің бәрі бірдей біріктіріліп жазыла бермейді. Бұл жерде олардың этнографиялық мазмұнда жұмсалуы (*батаоқыр, бақанаттар, тоқымқағар*), терминдік немесе номенклатуралық мәнде қолданылуы (*алыпсатар, бассүйексіздер, тамыратпалылар* т.б.), субстанциялануы (*көріпкел, жүрекжарды, жатыпатар* т.б.) тәрізді ерекшеліктері ескерілуі тиіс. Ал өзге жағдайда мұндай құрама сөздердің бірге жазылуына регламент қою қажет.

Осы күнгі баспасөз беттерінде *батысгерманиялық, шығысқазақстандық, ортаазиялық, оңтүстікқазақстандық, солтүстікқазақстандық* тәрізді құрама сөздерді бірге жазу дағдысы жиі кездесе бастады. Тегінде, бұлай жазу орыс тіліндегі үлгіге арқа сүйеу тәрізді. Дегенмен тіл тәжібесінде қолайсыз болса, өзге тілдік ешбір үлгі өміршең бола алмас еді. Бұл жерде *шығысқазақстандық* деп біріктіріп жазу *-дық, -дік* қосымшасының *-лар, -лер* тәрізді «ұластырушы» қасиетіне сәйкес келетін секілді. Ал –

лық, -лік қосымшасыз келген құрама сөздің бұл түрі Орта Азия, Батыс Германия, Шығыс Қазақстан түрінде бөлек-бөлек тұлғаланады.

Сонымен, құрама сөз сыңарларының біріккен сөзге айналуының бірнеше жолдары бар екендігіне назар аудардық. Олар – а) дыбыстық-семантикалық контаминацияға ұшырап барып, біріккен сөзге айналуы: *жарғанат* (жарғақ қанат), *ендігәрі* (ендегінен әрі), *білезік* (білек жүзік), *әйтпесе* (олай етпесе), *қайтіп* (қалай етіп); ә) құрама сөз сыңарлары мағыналарының көмескіленуі барысында біріккен сөзге айналуы: *жаужұмыр*, *желінсау*, *желтоқсан*; б) әр басқа екі сөздің тіркесе келіп, үшінші бір өзгеше мағынаны білдіруі арқылы біріккен сөзге айналуы: *орынбасар*, *оттегі*, *кәсіпорын*, *өнеркәсіп*, *алақоржын* (тышқан). Біріккен сөздің бұл аталған түрлері бұрын-соңды шыққан зерттеулерде тиісті дәрежеде, әр қырынан қарастырылған²⁵. Міне, осы айтылғандарға қоса біріккен сөздің тағы мынадай түрлері бар деуге болатын тәрізді. Олар, жоғарыда айтылғандай, құрама сөз сыңарларының жалпылама мәнде, дерексіз сипатта жұмсалыуының негізінде жасалған біріккен сөздер. Мысалы: *сарықұс*, *қарақұс*, *қандыағаш*, *тасжапырақ* т.б. және құрама сөз сыңарының бүтіннің бөлшегі ретінде жұмсалыуынан жасалған біріккен сөздер: *темірқанат* (құс), *бізтұмсық* (құс), *тоқалтіс*, *ақишұнақ* (тышқанның түрі), *мұзбалақ*, *кейқұйрық*, *балтатұмсық* (құс), *қаратамыр* (өс.), *қозыгүл* (өс.), *ақсақал*, *қосаяқ*, *қосауыз* т.б.

Осы айталғандарға құрама сөз компоненттерінің деграмматизациялануы, эллипске ұшырауы, субстанциялануы, кейбір қосымшалар (-лар, -лер, -лық, -лік) арқылы «ұласуы» тәрізділерді қоссақ, сөздердің бірге жазылуы аса күрделі, аса қиын мәселе екендігін көреміз.

Бірақ біздің мақсатымыз құрама сөздердің бұл айтылған типтерін біріккен сөз деп танымыз ба, жоқ па дегенге үзілді-кесілді жауап беріп, дәлелдеп шығу емес. Бұл жерде біз құрама сөздердің мұндай түрлерін, әсіресе соңғы жылдарда, біріктіріп жаза бастаудың нышаны бар екендігіне және бұлай жазудың негізсіз еместігіне назар аударуды мақсат еттік.

§ 28. Ереже бойынша (1957 ж.) шылау сөздердің жазылуы үш топқа бөлінеді: а) шылаулар негізінде бөлек жазылады. Мысалы: *сабақтан кейін*, *жиналысқа дейін*; *қағаз да*, *қарындаш та*; *қалам мен сия*; *аз ба*, *көп пе?*, ә) *ау*, *ай*, *мыс*, *міс*, *ды*, *ді*, *дағы*, *сынды* шылаулары өздерінен бұрынғы сөздерден дефис (-) арқылы жазылады; б) *ма*, *ме* (*ба*, *бе*, *па*, *пе*) сұраулық шылау түбір мен қосымша арасында қоданылғанда, *-мы*, *-мі*, *-бы*, *-бі*, *-ны*, *-ні* болып өзгерген қалпында жазылады. Мысалы: *келемісің*, *айтыппысың?*

Шылау сөздердің жазылуы туралы бұл ереже Анықтағышта (1974 ж.) толықтырыла түсті. Мысалы, Ережеде (1957 ж.) түбір мен қосымшаның аралығында келетін бір ғана *ма*, *ме*, (*ба*, *бе*, *па*, *пе*) шылауының қалай жазылатындығы берілсе, Анықтағышта (1974 ж.) бұл пункт толықтырылып, *да*, *де*, *-ақ* шылауларының түбір мен қосымшаның аралығындағы жазылуы былайша көрсетілген: *осы үйдің ұлыдамын*, *қызыдамын*; *әңгіме айтуға жоқақпын* (45-б.). Сондай-ақ *сынды* (*Баян сынды*, *Төлеген сынды*) шылауы осы Ереже бойынша дефис арқылы жазылады делінсе, ал Анықтағышта (1974 ж.) бұл шылау негізгі сөзден бөлек жазылады деп көрсетілген. Күнделікті жазу тәжірибесінде де *сынды* шылауының негізгі сөзден бөлек тұлғаланып жүргендігін кездестіруге болады. Тегінде, *сынды* шылауын негізгі сөзден бөлек жазудың тиімді жағы бар. Өйткені бұл шылау *тәрізді*, *секілді*, *іспетті* т.б. көмекші сөздермен негізгі сөзден бөлек жазылатын ұқсату мәніндегі шылаулармен мағыналық бір топ құрайды.

Жалпы қағида бойынша *ақ*, *ай*, *ау* демеуліктері негізгі сөзден бөлек, дефис арқылы жазылады: *айтасың-ақ*, *барады-ау*, *дүние-ай*, *қызық-ай* т.б. Ал осы демеуліктердің

25 Жұбанов Қ.К. Қазақ тілі жөнінде зерттеулер. Алматы, 1966. 223-228-б.; Жәркешова Г. Біріккен сөздер мен сөз тіркестерінің орфографиясы. Алматы, 1960; Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. Алматы, 1972. 49-96-б.; Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі: Морфология. Алматы, 1974. 97-112-б.

одағайға жалғанғандағы жазылуы әркелкі. Мысалы, Орфографиялық сөздікте (1978 ж.) *япыр-ай, япыр-ау, япырым-ау, ойпыр-ау, апырым-ау*, ал Анықтағышта (1974 ж.) бұл тәрізді демеуліктер *япырай, ойпырау* т.б. түрінде жазылады деп көрсетілген. Тегінде, *ай, ау* демеулігінің кейбір сөздермен бірге жазылуының себебі бар. Оны одағайдың жеке сөз ретінде дербестігін жоғалтып, демеулікпен ұласып кетуіне байланысты деп түсінуге болады. Осылардың қатарына *әттегенай* одағайын да қосуға болады. Шындығында, мұндағы демеуліктер негізгі сөзбен кірігіп кеткен. *Япырмай, әттегенай* дегендерді ешкім *иә-пірім, әйт-деген-ай* деп бөле-жара қарамайды. Біріктіріле тұлғалануы еш дау туғызбайтын *алақай, айхай, ойбай* тәрізді одағайлардың жазылуының бұл сөздерден айырмасы жоқ, бәрі де типологиялық бір типке жатады. *Ау, ай* демеуліктерінің кейбір одағайлармен кірігіп кеткендігі сонша, сол демеулік шылаудың үстіне тағы бір демеулік үстемелене жұмсалады (мұндай жағдайда соңғы демеулік дефис арқылы жазылады) *алақай-ай, ойбай-ау* т.б.

Сонымен, дербестігі жоқ, тек демеуліктермен жұмсалатын одағайлардың жазылуы бір басқа да (*япырай, япырымау, әттегенай*), демеуліксіз де қолданыла беретін одағайлардың, (мысалы, *о бәтір, ой бәрекелді* тәрізділердің) жазылуы бір басқа болуға тиіс. Соңғы топтағы одағайлармен қолданылатын демеуліктер дефис арқылы жазылады: *бәтір-ау, бәрекелді-ай, тәңір-ай, шіркін-ай, әттең-ай*.

Ай демеулігінің дәстүрлі орнынан ауытқып, түбір мен қосымшаның аралығында жұмсалуды сөз қолданыста ара-тұра болса да кездесіп қалып отырады:

«*О тәңірайшыл*» кер есек,
Құлық-сұмдық не өсек.
Болмаған соң бір есеп,
Мейлі қамқа, мейлі бөз,

(Абай)

Ай демеулігінің жұмсалудына байланысты бұл ерекшелік жазу тәжірибесінде екі түрлі таңбаланып жүр: *тәңірайшыл, тәңір-айшыл*. Ал осы сөзді *тәңірайшыл* түрінде тұтастай тұлғалау ай шылауының демеулік мәнінің солғындауын «бейнелейді» деуге болады. Бұл жерде *ғана* шылауына байланысты бір мысалды еске түсіруге болады. Әдетте ғана шылауы негізгі сөзден бөлек жазылады: *сен ғана, маған ғана, Болат қана* т.б. Тек аз сөзімен қатар қолданылған жағдайда бұл шылау бірге жазылады (азғана). Өйткені екі сөз бірімен-бірі «кірігіп» кеткен. Оны ғана шылауының үстемелене жұмсалудынан байқауға болады. Мысалы: *азғана ғана*.

Тағы бір еске ала кететін нәрсе – *ғана* шылауының әдеттегідей емес, түбір сөз бен қосымшаның аралығында қолданылуы:

Шешеке, еш алданбан *мал ғанаңа*,
Барамын атам қосқан *жар ғанама*.
Емізген ақ сүтінді балаң едім,
Бер сана бидай салып *қол ғанаңа*.

(«Қозы Көрпеш – Баян сұлу»)

Әдеттегі норма бойынша бұл сөздер *малыңа ғана, жарыма ғана, қолыңа ғана* болуға тиіс. Бірақ бұл, зерттеуші айтқандай, ғана шылауының байырғы мұра тіліндегі поэтикалық қызметіне байланысты жыр ішінде «заңдасқан» қолданыс²⁶. Ғана шылауының осы аталған ерекше қолданысы да әр түрлі басылымдарда әркелкі – бірде бөлек жазылса, бірде бірге, кейде тіпті дефис арқылы да жазылып жүр. Бұл жерде мынадай пәтуға келуге болатын тәрізді. Түбір сөз бен қосымшаның аралығында қолданыла беретін өзге де шылаулардың жазылуы (*келемісің, әншідеміз, бишідеміз; әнді айтадыақысың* тәрізді ғана шылауы да мұндай жағдайда түбір сөзбен тұтастай тұлғалануы қажет: *малғанаңа, жарғанама, қолғанама* т.б.

Ма, ме (ба, бе, па, пе) шылауы да әдетте негізгі сөзден бөлек жазылады: *бар ма?, кітап па?, ақ па?, қызыл ма?* т.б. *Ма, ме* сұраулығы, Ережеде айтылғандай, түбір мен қосымшаның аралығында қолданылғанда дыбыстық өзгеріске түскен күйде және дефиссіз (бірге) жазылады: *барамысың? айтамысың?* Бұл – сөйлеу стиліне тән ерекшелік.

Тағы бір ескеретін жайт – *ма, ме* шылауы сұрау есімдігімен (*қанша, неше*), сондай-ақ *осынша, сонша, мұнша, онша* тәрізді туынды үстеулермен қатар айтыла келіп, сұраулық мәннен өзгеше реңкке көшеді. Міне, осы ерекшелік, яғни сұраулық мәннен қол үзіп, басқа бір реңкке көшуі *ма, ме* шылауының негізгі сөзбен бірге тұлғалануына таяныш болады. Мысалы: *қаншама, осыншама, мұншама, соншама, оншама* т.б.

Қазіргі қазақ тілінде *да, де, та, те* жалғаулығы сөйлеммен сөйлемді, сөз бен сөзді байланыстырып, ыңғайластық мәнде жұмсалады: *Күн жауды да, ашылып кетті; ауылда да, қалада да, қалам да, қағаз да* т.б. Бұл жерде *да, де* жалғаулығының негізгі сөзбен бөлек тұлғалануы ешбір дау туғызбайды. Алайда *да, де* жалғаулығы өзінің төл мағынасы мен қызметінен, яғни ыңғайластық мағынасы және сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстыру қызметінен басқаша жұмсалғанда әркелкі жазылып жүргендігін байқауға болады. Мысалы, Орфографиялық сөздікте (1978 ж.) *қалайда, алайда, қайткенде* дегендердегі *да, де*-нің есімдіктерден бөлек тұлғаланбауы түсінікті. Өйткені мұндағы да ыңғайластық мағынада жұмсалмай, өзгеше мәнге ие болған. Бірақ осы аталған Орфографиялық сөздікте *қайтсе де, сөйтсе де, әйтсе де* сөздеріндегі *да, де* бөлек жазылған. Шындығында, бұл типтес сөздердегі *да, де*-нің бірге тұлғалану мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайды. Өйткені *да, де* шылауы өзінің төл қызметі мен мағынасында емес, өзгеше мәнде, атап айтқанда қарсылықты мағынада қолданылады. Мысалы: *Күннің жылынғанына біраз болды, әйтседе қар кете қойған жоқ; Бүгін күн ұзақ жүрді, сөйтседе шаршаған жоқ. Оқыған жақсы, ондада тәуір оқыған жақсы.*

Әдетте тіл өзінің даму процесінде дифференциация құбылысымен қатар интеграция басынан өткеріп отырады. Мұндай жағдайда жеке сөздер белгілі заңдылыққа байланысты біріге келіп, шылауға, одан қосымшаға айналатындығы белгілі (*бара тұрған, бара-тұғын, баратын*). Бұл тәрізді құбылыс жазуда да бейнелуге тиіс. Міне, осы тұрғыдан қарағанда, қарсылық мәнде жұмсалатын *әйтседе, ондада, сондада* тәрізді шылауларды біріктіріп жазуға болар еді. Типологиялық жақтан бұлардың *алайда, бірақ* тәрізді қарсы мәнді шылаулардан пәлендей дерлік айырмасы жоқ деуге болады.

Құрамында *да* шылауы бар, тұрақты сөз сипатында қолданылатын бір алуан сөздердің жазылуы да әркелкі. Мысалы, Орфографиялық сөздікте (1978 ж.) *ұр да жық* сөзі бөлек-бөлек тұлғаланса, тап осы тәрізді *азарда-безер* сөзі дефис арқылы жазылған. Күнделікті жазу тәжірибесінде бұл типтес сөздердің кем дегенде үш түрлі нұсқада жазылатындығын кездестіруге болады: *ұржадық, ұр да жық, ұрда-жық*. Осы типтес сөздердің бұлайша әр түрлі жазылуының, әрине, өзіндік себебі болуға тиіс. Тегінде, *да* шылауының жазылуына байланысты қиындықты оның белгілі бір жағдайда сөз бен сөзді байланыстыру қызметінің әлсіреп, ыңғайластық мағынасының көмескіленуіне байланыстыруға тура келеді. Мысалы *ұр да жық (әнербақан, ұр да жық), ас та төк (ас та төк заман), у да шу, гу де гу, шарт ташұрт, азар да безер, оыр да топыр, қояр да қоймай* т.б. дегендегі *да, де* шылауы негізгі сөзге бейімделіп тұрады да, оның сөз байланыстыру қызметін, компенсация ретінде интонация атқарады. Сондай-ақ бұл шылаудың ыңғайластық мәні фразеологиялық тұтастықпен астасып кетеді. Жазу тәжірибесінде кездесетін үш түрлі нұсқаның (мысалы, *ұр да жық, ұрдажық, ұрда-жық*) соңғысы *да* жалғауының осы ерекшелігін дәлірек бейнелейді деуге болады. Сондықтан құрамында *да* шылауы бар фразеологиялық тіркес типіндегі сөздерді *аста-төк, азарда-безер, ұрда-жық, уда-шу, бірде-бір, сартта-сұрт* түрінде жазуды орнықтыруға болады. Бұл үлгі *үйме-үй, бетпе-бет, қолма-қол* тәрізді

сөздердің жазылуын еске түсіреді. Мұндағы *ма, ме, па, пе* әуелде шылаулық қызметте жұмсала келіп, негізгі сөзге телініп кеткен.

ШЕТ ТІЛДЕРДЕН ЕНГЕН СӨЗДЕРДІҢ ОРФОГРАФИЯСЫ

1. Орыс тілінен енген сөздердің орфографиясы

Қазіргі қазақ орфографиясы – бүгінгі қоғамдық-әлеуметтік міндеттерге толық жауап беріп отырған, кемел дәрежедегі орфографиялырдың бірі. Қазақ орфографиясы бірнеше дүркін өзгерістер мен толықтырулардан өтті; қайта қарап, толықтырудың әрбір сатысынан өткен сайын қазақ емлесінің жалпы және жекелеген мәселелері жеттіге, жетіле түсті. Қазақ жазуы мен орфографиясының қазіргі жай-күйі оның негізгі принциптерінің ғылыми, нақты принциптер екендігін дәлелдеп отыр. Дегенмен, тіл ұдайы қозғалыстағы, үздіксіз даму, өзгеру процесінің құбылыс екендігін ескерсек, онда оның қалыптасқан, тұрақталған емлесілік қағидаларының өзінде де тыңнан қарап, жаңаша тиянақтауды қажет ететін проблемалардың туып отыратындығы – заңды жағдай. Осы тұрғыдан қарағанда қазіргі қазақ орфографиясында өзге де бірлі-жарым мәселелермен қатар, емлесілік ережелері мен жекелеген ерекшеліктерін айқындай түсуді қажет ететін тұтастардың бірі – қазақ тілінің сөздік құрамына енген шет тілі сөздерінің жазылуы.

«Орфографиялық ережелерде, - деп көрсетеді К.М. Мұсаев, - шет тілден, әсіресе, орыс тілінен енген сөздердің жазылу принциптері айқын берілуі керек. Өйткені бұнда жазба тіл мен ауызекі сөйлеу тілінің арасындағы сан түрлі айрмашылықтар көрінеді»²⁷.

Шет тілден сөз ауысу процесі – белгілі бір тілдің сөздік құрамы баюының басты жолдарының бірі. Бұл процесс – өз бетінше, халықтар арасындағы қоғамдық-саяси, әлеуметтік және мәдени байланыстардың нәтижесінде туып, сол арқылы дамитын, қабылдаушы тілдің сөздік құрамын байыта отырып, оның ішкі мүмкіншіліктерінің көзін ашатын, жекелеген лексикалық единицалардың семантикалық мағынасының кеңеюіне, грамматикалық тұлғалардың активтенуіне де әсер ете алатын күрделі құбылыс.

Қазіргі қазақ тілінің түрлі стильдік тармақтарына таралған орыс тілі элементтері екі ыңғайда болып келеді. Оның бірі – қазақ әдеби тілінің ажзбаша және ауызша формаларында қолданылып, сөздік құрамның бір бөлшегі болып қалыптасқан лексикалық единицалар да, екіншісі – негізінен көркем әдеби шығармаларда әр алуан стильдік мақсаттарда (мысалы, туындының тақырыбы мен сюжетіне немесе кейіпкер образына байланысты) жұмсалынатын, сөздік құрамнан тысқары тұратын, стильдік қызметтегі сөздер (вкрапления). Соңғы топтағы сөздердің орфограммасында еркіндік болады, яғни көркем әдебиетте нақты стильдік-көркемдік мүддемен пайдаланылған орыс тілі сөздерінің графикалық-фонетикалық тұрғыдан берілуі арнайы емлесілік қағидаларды талап етпейді.

Ал бір тілден екінші тілге ауысып, сол тілдің әдеби сөздік құрамына толық енген сөздердің (заимствования) лингвистикалық статусы төмендегі критерийлер бойынша анықталады:

«а) қабылдаушы тілде шет тілі сөздерінің графикалық-фонетикалық тұрғыдан берілуі тұрақты сипатта болуы керек; ә) қабылдаушы тілдің белгілі бір грамматикалық топтары мен категорияларына сәйкес келуі қажет; б) семантикалық тәуелсіздігі, яғни қабылдаушы тілде дублет, синоним сыңарлары болмауы қажет; в) әдеби тілге енетін сөз үшін – әр түрлі тілдік өрістерде, термин үшін – нақты бір терминологиялық аяда ұдайы қолданылуы керек»²⁸.

27 Мусаев К.М. Вопросы разработки и дальнейшего совершенствования орфографией тюркских литературных языков Советского Союза // Орфографии тюркских литературных языков СССР. М., 1973. С. 17.

28 Крысин Л.П. Иноязычные слова в русском языке. М., 1968. С. 18-19.

Осындай сипаттар тұрғысынан қарағанда, қазіргі түркі тілдері үшін (оның ішінде қазақ тілі үшін де) шет тілден сөз қабылдау процесіндегі негізгі көз – орыс тілі болып отыр. Ғалымдардың көрсетуінше, көптеген түркі халықтары тілінің сөздік құрамы, әсіресе терминология саласы орыс тілінен нәр алып келеді; қырғыз, татар, башқұрт, өзбек, қазақ тәрізді тектес тілдердің лексикасындағы орыс тілінен қабылданған ғылыми-техникалық, қоғамдық-саяси, оқу-педагогикалық және т.б. салаларға қатысты терминдердің көлемі – 70-80 проценттей²⁹.

Ал бұндай мол көлемді, кең өрісті орыс тілі сөздері қабылдаушы тілде өз алдына оқшау топ болып тұрмай, оның фонетикалық, морфологиялық-синтаксистік ерекшеліктеріне бағынады, сөз тудыру, сөз түрлендіру процестері қатысады, қабылдаушы тілдің бірқатар ішкі заңдылықтарына байланысты графикасы мен дыбысталуы жағынан да өзгерістерге ұшырап отырады. Сол себепті де ұлт тілдерінің де емлесі ережелерінде орыс тілінен енген сөздердің жазылуы, олардың қосымшалармен түрленуі арнайы көрсетіледі.

Орыс тілінен сөз ену процесі түркі халықтарының тарихына, қоғамдық-әлеуметтік даму кезеңдеріне байланысты болғандықтан, бұл мәселе түркологияда әдеби тіл проблемаларына, тіл тарихына қатысты зерттеулерде көбірек қарастырылады. Орыс тілінің түркі тілдері дамуына ықпалы, сөздік байлығына, морфологиялық-синтаксистік, фонетикалық жүйесі мен стильдік тармақтарына әсері жеке тағы басқа мәселелер зерттелген еңбектерде³⁰, сонымен қатар, орыс тілінен енген сөздердің емлесі туралы да айтылады; зерттеушілер мұнда ену кезеңдеріне тән тілдік жіне тілден тыс факторларды басшылыққа алады. Осыған сәйкес түркі тілдері орфографиясында орыс тілінен енген сөздердің жазылуы бірнеше принциптерге негізделеді; яғни түркі тілдерінің көпшілігінде орыс тілінен енген сөздер екі түрлі жазылады: бір тобы – өткен кезеңдерде ауызекі тіл арқылы еніп, қабылдаушы тілдің айтылу заңдылықтарымен өзгеріп кеткендіктен, сол өзгерген күйінде, дәстүрлі түрде, айтылуы бойынша, екінші тобы – орыс тіліндегі орфографиясы негізінде жазылады. Соңғы топқа түркі тілдеріне совет дәуірінде мол енген, жазба тіл арқылы қалыптасқан терминдік сөздер жатады.

29Вопросы развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху: Материалы Всесоюзной конференции. Алма-Ата, 1964. С. 35.

30Боровкин А.К. Узбекский литературный язык в период 1905-1917 гг. Ташкент, 1940; Гулямова Н.К. Русские лексические заимствования в узбекском языке: Автореф. дис... канд. фил. наук. Ташкент, 1975; Хамдамов Дж. Из истории русских лексических заимствований в узбекском языке: Автореф. дис... канд. фил. наук. Ташкент, 1963; Хоролец Г. Фонетическое освоение русской лексики в киргизском языке: Автореф. дис... канд. фил. наук. Фрунзе, 1953; Асланов А.А. Обогащение словарного состава азербайджанского языка в советский период: автореф. дис... канд. фил. наук. Баку, 1953; Ахунзянов Э.М. Русские лексические заимствования в татарском языке. Казань, 1968; Слепцов П.А. Русские лексические заимствования в якутском языке (дореволюционный период). Якутск, 1964; Слепцов П.А. Русские лексические заимствования в якутском языке (после Октябрьской революции). М., 1975; Сулейменова Б.А. О фонетическом освоении лексики, заимствованной из русского языка // Прогрессивное влияние русского языка на казахский. Алма-Ата, 1965. С. 61-95; Сулейменова Б.А. Из истории лексических русских заимствований в казахском языке // Исследования по истории казахского языка. Алма-Ата, 1965. С. 58-91; Садвакасов Г.С. Фонетическое освоение русских заимствований в говорах советских уйгуров // Вопросы казахской фонетики и фонологии. Алма-Ата, 1979. С. 221-231.

Түркі тектес тілдердің сөздік құрамындағы орыс тілінен енген сөздердің емлесі жайында арнайы ұсынылған еңбек толық мәлімет бере алады³¹. Бұл мәселеге жете көңіл бөлу қажет екендігін Е.И. Убрятова да көрсеткен болатын³².

Қазіргі қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамындағы орыс тілі сөздерінің жазылуы – бірқатар нормаланған, қалыпты сипат алған мәселелердің бірі. Олар негізінен, орыс орфографиясына сәйкес өзгеріссіз жазылады. Бірсыпыра сөздер айтылу дағдысымен өзгерген түрде жазылады. Орыс тілі сөздерінің қазақ тілі қосымшаларымен түрленуі қазақ емлесі сүйенетін фонетикалық-морфологиялық принциптерге негізделеді.

Қазақ әдеби тіліне енген орыс тілі сөздерінің емлесін қалыптастыру жұмысы 20-30 жылдардан басталады. Профессор Қ. Жұбанов орыс тілінен қабылданған терминдерді, өзге де құрал-жабдық, аспап, зат, ұғым, құбылыс, атауларын орыс орфографиясы бойынша жазу керектігі туралы ұсыныс білдірген болатын³³.

Орыс тілінен енген сөздердің жазылуы дұрыс көрсетілген емлелік ережелердің алғашқысы – қазақ алфавитінің орыс графикасына көшуі негізінде, жаңа алфавитке сәйкес жасалып, қабылданған қазақ орфографиясы ережелерінің жиынтығы³⁴. Осы қағидаларға сәйкес 1941 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің емле сөздігінде» түбір сөздер орыс орфографиясы бойынша жазылып, оларға қосымша жалғанғандағы бірқатар ерекшеліктер (мысалы, қосарлы **сс, тт** дыбыстарына біткен сөздерге қосымша жалғанғанда, бір дауыссыздың түсіп қалуы: ватт – ваттың; екі дауыссыз дыбысқа аяқталған сөздерге қосымшаның **ы, і** дәнекерлері арқылы жалғануы т.б.) көрсетілген, сондай-ақ ауызекі сөйлеу тілі арқылы енген сөздер айтылуы бойынша жазылған³⁵.

Қазақ орфографиясын жетілдіру мақсатында жүзеге асырылған басқа да бірқатар шараларда орыс тілінен енген сөздердің емлесі одан әрі реттеле түсті. Бұл мәселе жан-жақты таратылып айтылған маңызды құрал – «Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш» жарық көрді³⁶; оқу программасына арналған көмекші құралдар жарияланды³⁷. Ал «Қазақ орфографиясының негізгі ережелері» 1957 жылғы 5 июньде Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының Указымен бекітілді.

«Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелері» қазақ тілінің ішкі заңдылықтары мен табиғи ерекшеліктеріне сәйкестеліп жасалған, ғылыми негіздері мен басты принциптері дұрыс айқындалған емлелік қағидалар екендігін оның ширек ғасыр бойы жазу практикасында қолданылып келгендігі дәлелдеп отыр. Осы ережелер жинағы негізінде

31 Орфографии тюркских литературных языков СССР. М., 1973.

32 Убрятова Е.И. Вопросы графики и орфографии языков народов СССР, пользующихся алфавитами на русской основе // Вопросы терминологии. М., С. 92.

33 Жұбанов Қ. Қазақ тілі бойынша зерттеулер. Алматы, 1966. 244-б.

34 Қазақ тілінің орыс графикасына негізделген жаңа алфавиті мен орфографиясы. Алматы, 1941.

35 Қазақ тілінің емле сөздігі / Редакциясын басқарғандар: С. Аманжолов, С. Бәйішев, Ғ. Бұзырбаев, Н. Сауранбаев. Алматы, 1941.

36 Сыздықова Р. Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш. Алматы, 1974.

37 Оралбаева Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының негіздері. Алматы, 1968.

бірнеше орфографиялық, түсіндірме және әр түрлі салалық терминологиялық сөздіктер жасалды, оқу-педагогика жұмыстары жүзеге асырылды.

Дегенмен, бір кезеңнің идеалды, мүлтіксіз деп танылған емлелік қағидалары қоғам дамуының келесі бір кезеңдерінде жекелеген принциптері мен тұжырымдары жағынан тар ауқымдылық танытуы да мүмкін. Қазақ әдеби тілінің қазіргі даму дәрежесі, оның қоғамдық-әлеуметтік қызметінің кеңеюі, стильдік тармақтары мен терминологиялық жүйесінің күрделене түсуі, сөз, жазу мәдениеті проблемаларына теориялық-практикалық тұрғыдан үлкен мән беріле бастауы тәрізді факторлар қазақ орфографиясын одан әрі жетілдіре, жақсартып түсуді талап етті; сондықтан да «Қазақ тілі орфографиясы негізгі ережелерінің» өзгерістер мен толықтырулар енгізілген жаңа редакциясы жасалып, оны Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумы бекітті³⁸. Мұның 1957 жылы қабылданған орфографиялық қағидалардан принципті айырмашылықтары жоқ. Жаңа нұсқада орыс тілінен енген сөздердің емлесі, бұрынғы ережедегідей, түбір сөздердің жазылуы (§ 18), оларға қазақ тілі өосымшаларының жалғануы (§ § 35, 40, 41, 42, 43, 44) және дәстүрлі принцип бойынша жазылатын сөздер туралы қағидалар болып бөлініп, жеке-жеке, айқын көрсетілген. Ал жаңа нұсқада толық өзгертіліп берілген қағидалардың бірі – соңы **к,г** дыбыстарына бітетін орыс тілінен ауысқан сөздерге қосымшалардың жалғануы және толықтырылған тұс – **рк, нк, рг, нг, кс, кт, лк, нкт, брь, бль** сияқты дауыссыздар тізбегіне аяқталатын сөздерге қосымшалар жалғанғандағы ерекшеліктер. Өйткені нақ осы мәселелердің өзі жазуда біршама қиындықтар тудырып келді, әрі бұған дейінгі еңбектерде, оқулық құралдарда әр қилы ұсынылып келді: бірқатар пікірлерде *педагог, ток, блок, Красноводск* тәрізді сөздердің соғындағы **к, г** дыбыстарының фонетикалық табиғатына сәйкес қосымшалардың жіңішке варианттарын жалғау (*ток-тоғінің, блок-болгінің, педагог-педагогтік, Красноводск-Красноводскіден*) ұсынылса, келесі бір тұжырымдарда соңғы буынның жуан-жіңішкелігіне байланысты тоғының, педагогқа, блокқа, Красноводскіден болып жуан буынды қосымшалармен түрленуі керек деп айтылғаны мәлім³⁹.

Сөйтіп, 1983 жылы қабылданған негізгі ережелердің жаңа нұсқасында орыс тілі сөздерінің жазылу ерекшеліктері толық қамтылып, айқын көрсетілген.

Сонымен қатар, соңғы жылдары баспасөз беттерінде орыс тілінен ауысқан сөздердің жазылуы туралы жиі-жиі сөз қозғалып, әр түрлі ой-пікірлер айтылып жүр. Осындай мақалалардың бірінде, мәселен, қазақ тіліне жазба тіл арқылы енген *станция, спирт, кабинет* тәрізді сөздерді тілдің заңдылықтарына бағындырып, айтылуы бойынша жазу (яғни *станса, спірт, кабинет*) керектігі айтылса⁴⁰, келесі бір пікірлерде, керісінше, түпнұсқа тілдегі түрін мейлінше сақтап жазу, тіпті *металл, грамм, класс* т.б. сияқты қосарлы дауыссыздармен аяқталатын сөздерге қосымшаны дауыссыз дыбыстардың бірін түсіндірмей (яғни *классты, металға, граммен* деп өзгертпей) түбірін толық сақтау (яғни, *классты, металға, граммен*)⁴¹, сондай-ақ **нг, нк** тәрізді дыбыстар тіркесіне біткен

38«Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелерінің» өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп, 1983 жылғы 25 августта Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының Указы бойынша бекітілген жаңа редакциясы «Қазақстан мұғалімі» газетінде жарияланды (Қараңыз: Қазақстан мұғалімі. 1983. 23 сентябрь). Жұмыста бұл документ бұдан әрі қарай «Негізгі ережелер» деп қысқартылып алынады.

39Балакаев М.Б. Вопросы казахской графики и орфографии. Алма-Ата, 1952. С. 16.

40Сейдімбеков А. Тіл тәртібі // Қазақ әдебиеті. 1984. 9 ноябрь.

41Маманов Ы. Орфографиялық сөздіктегі олқылықтар // Қазақ әдебиеті. 1983. 4 февраль.

сөздерді **ы, і** дәнекер дыбыстарынсыз түрлендіру (яғни *танкіге* емес, *танкке*, *митингіге* емес, *митингке*) және басқа да өзгерістер енгізу туралы сөз болады⁴². Бұл пікірлердің өзі, сөз жоқ, жазу практикасында кездесетін қиындықтарға, сонымен қатар Негізгі ережелерде жеке көрсетілмеген кейбір ерекшеліктерге байланысты туған. Демек, өзге тілден енген сөздердің жазылу табиғатының сөз болуы бұл мәселенің әлі де болса айқынырақ белгілеп, жеке-жеке айырмашылықтарды ескере отырып, толықтыра, нормаландыра түсетін тұстары бар екендігін көрсетеді. Мысалы, Негізгі ережелердің 35-параграфында жіңішке буынды қосымша белгісіне аяқталған *ноль*, *роль*, *руль* типтес бір буынды сөздерге жіңішке буынды қосымша жалғанады делінген: *ноль-ге*, *роль-ге*, *руль-ге*. Ал соңғы буыны нақ осындай *гастроль*, *король*, *пароль* сөздеріне неліктен жуан буынды қосымша жалғануы тиіс? Емле сөздіктерінде *гастроль-ға*, *гастро*лы, *король-ға*, *коро*лы, *пароль-ға*, *паро*лы болып көрсетілгенімен, қазіргі жазба тіл үлгілерінде көбінесе жіңішке буынды қосымшалардың жалғаланып жазылуы байқалады (*король-ге*, *коро*лі; *гастроль-ге*, *гастро*лі; *пароль-ге*, *паро*лі). Немесе *акр*, *альт*, *бюст*, *вальс*, *вуаль*, *князь*, *нерв*, *пост*, *ткань*, *ферзь*, тәрізді бір буынды сөздерге қазақ тілінің қандай қосымшалары жалғанады? Бұл тұста да емле сөздіктері мен жазу практикасында алшақтықтар жоқ емес: сөздіктерде *вальсқа*, *вальсы*, *тканьдар*, *вуальға*, *вуалы* болып, ал тіл қолданысында *вальске*, *вальсі*, *тканьдер*, *вуальге*, *вуалі*, *князьге*, *князі* болып екі ыңғайда таңбаланып жүр.

Сонымен бірге, нормативті сөздіктерде бір типтес сөздердің қазақ тілі қосымшаларымен түрленуінде де варианттылықтар ұшырасады. Мысалы, «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде» («Ғылым» баспасы, 1978) төмендегідей жайттар кездеседі:

1. **аэронавт**, аэронавқа, аэронавы
космонавт, космонавқа, космонавы
бірақ:
терапевт, терапевтіге, терапевтісі
фармацевт, фармацевтіге, фармацевтісі
физиотерапевт, физиотерапевтіге, физиотерапевтісі
2. **фонд**, фондыға, фондысы
зонд, зондыға, зондысы
корунд, корундыға, корундысы
бірақ:
голланд, голландқа, голланды
секунд, секундқа, секунды
3. **гиперболоид**, гиперболидке, гиперболоиді
коллоид, коллоидке, коллоиді
целлулоид, целлулоидке, целлулоиді
эллипсоид, эллипсоидке, эллипсоиді
тороид, тороидке, тороиді
бірақ:
амилоид, амилоидқа, амилоиды
дифтонгоид, дифтонгоидқа, дифтонгоиды
рубериод, рубериодқа, рубериоды
сфероид, сфероидқа, сфероиды
4. **колледж**, колледжге, колледжі
коттедж, коттеджге, коттеджі
бірақ: **бридж**, бриджіге, бриджісі және т.б.

Соңы **-аль**, **-оль** дыбыстар тіркесіне аяқталатын сөздер де күнделікті жазу практикасында біркелкі берілмей келеді. Мұны төмендегі салыстырулардан көруге болады.

Емле сөздіктерінде:

медаль, медальға, медалы

⁴²Нұржекеев Б. Тіл заңдылықтарын сақтайық // Қазақ әдебиеті. 1984. 12 октябрь.

мораль, моральға, моралы
магистраль, магистральға, магистралы

педаль, педальға, педалы
және т.б.

Жазу тәжірибесінде

медаль, медальға// медальге, медалі
мораль, моральға, моралы// моралі
магистраль, магистральға,
магистралы//магистралі
педаль, педальға, педалі

Сондай-ақ жазу практикасында соңы **–а** дыбысына және **–ий** дыбыстарына бітетін және басқа да бірқатар термин сөздердің емлесінде де варианттылықтар бар: *аптека – аптека, анкета – анкет, диета – диет; санаторийде – санаторийда, документті – документалды – документальді; экспериментті – эксперименталды – экспериментальді* т.б. Бұнда, әрине, ішінара орфографиялық қате жіберу, қажетті тұстарда емле сөздіктеріне сүйенбеу сияқты кінәраттар да бар. Бірақ көбінесе орыс тілінен енген сөздердің тұрақты қағидалардан өзгеше, бірде жуан, бірде жіңішке қосымшалармен түрленіп әр түрлі жазылуы сөздердің түпнұсқа тілдегі фонетикалық ерекшеліктері мен қабылдаушы қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарының айырмашылықтарына байланысты болатындығы байқалады. Өзге тілден ауысқан сөздердің емлесіндегі қиындықтар басқа түркі тілдерінің жазуында да кездеседі. Мысалы, Э. Ахунзянов татар орфографиясында орыс тілі сөздерінің жазылу емлесі әлі де бір ізге түсе қоймағанын, осының нәтижесінде туатын ала-құлалықтар орыс тілін игеруге де, ұлт тілінің емле нормасын жетілдіруге де кедергі келтіретін факт екендігін көрсетеді⁴³. Сондай-ақ азербайжан жазуында бірқатар сөздер орыс орфографиясы бойынша бойынша графикалық-фонетикалық тұлғасы сақталып жазылып, екінші бір тобы айтылуы бойынша таңбаланып, ал ал бұның өзі орфограммалық варианттар тудырып жүргендігі азербайжан тілі емлесіндегі елеулі кемшіліктер ретінде аталып жүр⁴⁴. Сол себепті де бір тілден екінші тілге сөз ауысу процесінде объективті себептер мен заңдылықтарды саралап, түбір сөздердің ажызылуындағы, олардың қабылдаушы тілдің қосымшаларымен түрленуіндегі ерекшеліктерді айқындап отыру – жазу мәдениетін көтеріп, ұлт тілдері орфографиясын одан әрі жетілдіре түсудегі мәнді жұмыстардың бірі. Сонымен бірге қос тілді – орыс тілін және ұлт тілдерін – қатар меңгеру проблемасы жолға қойылып отырған қазіргі кезеңде бұл мәселенің маңызы айрықша зор.

§ 1. Түбір сөздердің жазылуы. Орыс тілінен енген түбір сөздер қазіргі қазақ орфографиясындағы негізгі қағида бойынша, орыс орфографиясына сәйкес, өзгертілмей жазылады.

Орыс графикасына негізделіп, қосымша әріптермен толықтырылған қазақ алфавитінің бекітілген кезінен бері қарай қолданылып келе жатқан бұл қағида бірден-бір дұрыс ереже болып отыр. Орыс тілінен енген сөздерді осы қағида негізінде жазуды қазақ емлесінде бұрын орын алып келген ала-құлалықтарды жойып, жазу нормаларын бір ізге түсірді. Және де қазақ әдеби тілінің сөздік құрамына совет дәуірінде енген орыс тілі сөздері, негізінен, интернационалдық мазмұндағы және СССР халықтарының көпшілігіне ортақ терминдік сөздер мен сөз тіркестері; ал терминдік қабаттың ерекшеліктері үшін де (дефинициялық дәлдігі, ортақ интернационалдық сипатта болуы т.б.) түбір сөздерді орыс орфографиясымен бірдей, графикалық-фонетикалық тұрқын бұзбай жазу емлесі орнығынуының тиімді жақтары бар. Бұл емлесілік қағида, біріншіден, СССР-дегі ұлт халықтарының барлығында интернационалдық мазмұндағы терминдердің жасалуы мен жазылуында мүмкіндігінше айырмашылықтар болмау керектігі талабына⁴⁵ толық сәйкес келеді. Сонымен қатар қазақ тіліндегі бұл қабатты түрнұсқа қалпын өзгертпей жазу орыс тілінен және орыс тілі арқылы басқа тілден енген термин сөздердің дефинициясына нұқсан келтірмей дәл түсінуге көмектеседі; орыс тілін оқып-үйренуді, жетік меңгеруді жеңілтеді; жазуда варианттылық туғызбайды.

43Ахунзянов Э. М. Русские лексические заимствования в татарском языке. Казань, 1968. С.346

44Будагова З.И., Исмаилова Г.Г. Орфография азербайджанского языка // Орфография тюркских литературных языков СССР. М., 1973. С.56-57.

45Баскаков Н.А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР // Вопросы терминологии. М., 1961. С. 59-60.

§ 2. **Айтылуы бойынша жазылатын сөздер.** Орыс тілінен ауысқан сөздердің ішінде қазақ тілінің айтылу заңдылықтарына негізделіп, өзгерген түрінде жазылатын бір топ лексикалық единицалар бар. Бұндай сөздердің емлесі Негізгі ережелерде көрсетілген: «Дыбысталуы өзгеріп енген сөздер өзгерген күйінше жазылады: *жәшік* (*ящик* емес), *бәтес* (*батист* емес), *теңге* (*деньги* емес), *сот* (*суд* емес), *бәтеңке* (*ботинки* емес), *минут* (*минута* емес), *газет* (*газета* емес), *сиса* (*ситец* емес) т.б.» Дәстүрлі түрде, қазақ тілінде айтылуы бойынша таңбаланатын, негізгі төркіні орыс тілі болып саналатын бұндай сөздердің қазақ әдеби тілінің сөздік құрамындағы жалпы саны 70-тен асады.

Совет дәуіріне дейінгі кезеңде орыс тілінен ауысқан сөздердің көпшілігі – күнделікті тұрмыстық сөздер мен шаруашылық, кәсіп пен құрал-жабдық атауларын беретін лексикалық единицалар. Негізгі қарым-қатынас функциясында ауызекі тілдің ролі басым болған кезеңдерде енген мұндай сөздердің түпнұсқа тілдегі графикасын да, айтылуын да сақтау қажеттілігі болған жоқ, керісінше, ауызекі сөйлеу тілінің әсерімен дыбыстық жағынан өзгерген түрлерін пайдалану түсінікті, әрі тиімді болды. Сондықтан алғашқы қазақ жазба тіл үлгілері – тұңғыш баспасөз беттерінде де қазақ тілінің дыбыстық жүйелеріне сәйкестендірілген тұлғаларын жазу орын алады. Түпнұсқа тіл мен қабылдаушы тілдің дыбыстық фонетикалық айырмашылықтары әсерінен апокопа (*болыс-волость, облыс-область*), синкопа (*бөрене-бревно*), протеза (*үстел-стол*), эпентеза (*сүрек-срок, бөрене-бревно, күршек-крючок*) тәрізді тілдікқұбылыстарға ұшыраған осындай сөздердің жазылу емлесі қазақ тілі емлесі сөздіктерінде айқын беріледі. Және де бұндай сөздерде жарыспалылықтың болуы да – заңды құбылыс. Сондықтан жазу практикасында олардың емле ережелерінде, сөздіктерде көрсетілген үлгілерін басшылыққа алу орынды (1-қосымша).

Айтылуы әсерінен өзгертіліп жазылатын сөздердің келесі бір тобы – соңы –а дыбысына аяқталатын сөздер. Олардың емлесі туралы қағида Негізгі ережелерде көрсетілмегенімен «Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайындағы анықтағышта» арнайы ұсынылады: «Орыс тілінен енген бірқатар сөздердің соңғы дауысты дыбысы түсіріліп қалыптасқандықтан, сол ықшамдалған түрінде жазылады: *газет* (*газета* емес), *минут* (*минута* емес), *пар* (*пара* емес), *секунд* (*секунда* емес), *аптек* (*аптека* емес), *гранат* (*граната* емес), *координат* (*координата* емес), *цифр* (*цифра* емес), *террас* (*терраса* емес)»⁴⁶.

Қазіргі жазу практикасында бұндай сөздер қатары бірде соңғы –а дыбысынсыз, бірде

1-қосымша

Айтылуы бойынша жазылатын сөздер

1	2	3
абакты	көпене	пеш
ауылнай	кәшек	пүліш
банды	кереует	резеңке
барқыт	керзі	самаурын
бәтеңке	конфиске	сәтен
бәтес	конфискелеу	сиса
божы	көзір	сом
болыс	көпес	сот
болыскей	көшір	сіріңке
бөкебай	кірпіш	тәрелке
бөрене	күршек	теңге
бөтелке	қамыт	учаске
бөшке	қарбыз	үстел
газет	қашауа	үтік

галош	қожайын	шай
дога	қорап	шайнек
жәрмеңке	лашық	шана
жәшік	мәнер	
жемпір	мәрмәр	
жеребе	минут	
картоп	нөмір	
кастрөл	облыс	
кәмпит	ояз	
кәрзеңке	пәтер	
	пәуеске	

соңғы дыбыс сақталып, немес соңғы **-а** дыбысы қысаң **ы, і** дыбыстарымен алмастырылып, бірнеше варианттарда жазылып жүр (мысалы, *аптек-аптека, диет-диета, штанга-штангы, лампа-лампы, мода-моды* т.б.). Соңы а дыбысына бітетін сөздердің сөздіктерде берілуі де әр түрлі. «Қазақ тілі орфографиялық сөздігінің» бірінші басылымында соңғы дауыстысыз, ықшамдалып жазылған орыс тілі сөздерінің саны едәуір: *анкет, аптек, арматур, диет, газет, контор, координат, котлет, лампы, моды, наград, цитат* т.б. Сөздің екінші басылымында бұл сөздердің бір тобы бұрынғыша *анкет, банды контор, координат, газет, минут* түрінде, ал көпшілігі орыс орфографиясына сәйкес жазылып ұсынылған: *аптека, арматура, гитара, диета, лампа, лигатура, награда, цитата, бірақ: диетасхана, наградау*. «Қазақ тілінің көп томдық түсіндірме сөздігінде» мұндай сөздер бірнеше варианттарда беріледі: *анкет* – әдеби норма, *анкета* – «сөйлеу тілі» деген белгі арқылы, *аптека* - әдеби норма, ал *аптек, аптек* - сөйлеу тілі элементі ретінде, *диета* – норма, *диет* - «сөйлеу тілі» деген белгі арқылы. «Қазақ тілі орфографиялық сөздігінің» екінші басылымына сөз соңында **-а** дыбысы бар 300-ге жуық лексикалық единицалар енгізілген. Олар – қазіргі қазақ әдіби тілінің барлық функционалдық стильдерінде, көркем әдебиетте және ауызекі сөйлеу тілінде активті қолданылатын сөздер. Сөздікте олардың жазылуы үш түрлі беріледі: бір тобы түпнұсқа тілдегі қалпын сақтап жазылады; бұлар негізінен жазба тіл арқылы енген *перспектива, директива, коллега, декада, дидактика, спартакиада, серенада, логика, формула, поэтика, графика* т.б. тәрізді термин сөздер. Екінші тобы – соңғы **-а** дыбысы түсіріліп, айтылуы бойынша жазылады: *газет, минут, секунд, цифр, котлет*; ал үшінші тобы қысаң **-ы, -і** дыбыстарының көмегі арқылы таңбалаыды: *банды, моды* т.б.

-а дыбысына аяқталатын сөздердің жазылуындағы бұндай әр түрлі жайттар жеке сөздердің қазақ тілі сөздік құрамына ену жолдары мен ауысу кезеңдерінің ерекшеліктеріне байланысты. Мысалы, *газет, минут, секунд* сөздері мен *логика, формула, графика, директива* типтес единицалардың қазақ тіліне қабылданған кезеңдері де, соған байланысты ауысу жолдары да әр түрлі. Алғашқы сөздердің өткен ғасырларда негізінен ауызекі сөйлеу тілі арқылы еніп, қабылдаушы тілдің айтылу нормаларымен қалыптасқандығын олардың алғашқы баспасөз беттерінде, Абай шығармаларында жұмсалғандығы дәлелдей түседі. Сондықтан да бұл сөздердің соңғы дауысты дыбысының түсіп қалуында қазақ тіліндегі екпін құбылысының әсері бар. Қазақ тілінде екпін тұрақты түрде соңғы буында ғана байқалатын болғандықтан, түпнұсқа тілде ортаңғы буынға екпін түсетін *газета, минута, секунда* сөздерінің соңындағы екпінсіз **-а** дыбысының бәсең айтылып, естілуіне, айтыла келіп түсіп қалуына себепші болады. *Лампа, штанга, майка, марка, мода* тәрізді сөздер соңындағы дауыстының қысаң **ы, і** дыбыстарымен алмастырылуы да бұл сөздердің орыс тіліндегі айтылуы екпініне байланысты. Түпнұсқа тілде алғашқы буындарға түсетін екпін қазақ тіліне қабылданып естілуінде соңғы дыбыстың көмескеленуіне әсер етеді. Алайда қазақ тілі үшін сөз соңының бірнеше дауыссыз дыбыстар тізбегіне аяқталуы тән емес болғандықтан, бұл сөздерді айтқанда, **ы, і** дыбыстары қосарланып естіледі де, айтылудағы осы заңдылық аталған сөздердің

жазылуында да байқалады. Сөйтіп, орыс тілінен енген бір топ сөздердің айтылуы бойынша жазылуы олардың, негізінен ауызекі тіл арқылы еніп, дәстүрлі сипат алғандығына байланысты. Өткен ғасырларда енген, сөйлеу тілінің ықпалымен дыбысталуы да, жазылуы да қалыптасқан бұндай сөздердің емлесі Негізгі ережелерде, басқа да арнаулы құралдар мен сөздіктерде көрсетілген. Дегенмен, қазіргі жазу практикасында жергілікті тіл ерекшеліктерінің әсерінен жасалатын фонетикалық варианттар мен орыс орфографиясына сәйкес жазылған тұлғасын қатар қоладну (мысалы, *самаурын* – *самауыр* – *самовар*; *кереует* – *керует* – *кровать*) фактілер кездеседі. Жазу нормаларына кедергі келтіретін мұндай ауытқушыларды болдырмас үшін қазақ тілі емле сөздіктеріндегі ажылу үлігілері жазу практикасында басшылыққа алынуы қажет.

Ал соңғы –**а** дыбысы түсіріліп жазылатын *минут*, *секунд*, *цифр*, *газет*, *пар* сияқты сөздердің ықшамдалып жазылуы – қазақ әдеби тілі үшін, жатық, дағдылы норма. Бұл сөздердің бірнеше тұлғаларда жазылуы, яғни орыс орфографиясы бойынша *газета*, *минута*, *секунда*, *цифра*, *пара* болып жазылған қатарларының жазба тіл үлгілерінде мүлде кездеспеуі осыны айқындай түседі. Осындай бірқатар сөздердің әсерінен алғашқы емле құралдарында қысқартылып немесе жартылай өзгертіліп (**ы**, **і** дыбыстарының көмегі арқылы) жазылған сөздердің саны бірашма мол болғанымен (*аптек*, *арматур*, *диет*, *гитар*, *лигатур*, *мандолин*, *наград*, *цитат*, *моды*, *лампы* т.б.) кейінгі сөздіктерде олардың орыс орфографиясына толық сәйкестендірілген түрлері ұсынылады (*аптека*, *арматура*, *диета*, *гитара*, *литура*, *мандолина*, *награда*, *цитата*, *мода*, *лампа*); бұл жайт жазу практикасында да қалыптаса бастады. Әсіресе ғылыми және публицистикалық стильдерде бұл типтес сөздер бірыңғай, түпнұсқа тілдегі графикалық-фонетикалық тұлғасынан өзгеріссіз жазылып келеді. Ал бұл стильдер – қазіргі қазақ әдеби тілінің дамуында жетекші рольге ие болып отырған және көп жағдайда лексикалық-грамматикалық, орфографиялық құбылыстарды реттеп, нормаландыратын доминант салалар; сондықтан да кодификациялау жұмыстарында бұл тармақтар маңызды қызмет етеді.

Сөйтіп, жазу практикасында бірізділікті қалыптастыру, әрі қазақ орфографиясын жетік де жеңіл ету мақсатында бір табиғаттас *цитата*, *кантата*, *арена*, *вокабула*, *тирада*, *касета*, *координата*, *терраса және лампа*, *марка*, *мода*, *анкета*, *аптека*, *диета* т.б. термин сөздерді өзгеріссіз, түпнұсқа тілдегі қалпын сақтап жазуды қалыптастыруға болады. Бұл ретте жазу нормасын бірыңғайландырудың орфоэпиялық нормаларға нұқсан келтірмейтінін де атау қажет. Ресми сөйлеу актісінде немесе күнделікті тұрмыстық ауызекі сөйлеу тілінде бұл сөздер бірнеше варианттарда немесе ықшамдалып та айтыла береді (мысалы, *аптек*/ *әптек*/ *аптека*; *диет*/ *диета*; *координат*, *кассет*, *террас*, *цитат*); бұл жайт – ауызша тіл үшін норма. Ал сөздердің айтылу нормасы мен жазылу нормасы араларында елеулі айырмашылықтар бар екендігі, олардың әрдайым бірімен-бірі дәл келе бермейтіндігі белгілі (2-қосымша).

Соңы –а дыбысына аяқталатын сөздердің жазылуы мен айтылуы

§ 3. Орыс сөздерге жалғану

Жазылуы	Айтылуы
анкета	анкета//анкет
анкеталық	анкеталық//анкеттік
аптека	аптека//аптек//эптек
арена	арена
аренда	аренда
арматура	арматура//арматур
арматураншы	арматураншы//арматуршы
база (ауыл шар. термині)	баз
банды	банды
банка	банкі
газет (газета емес)	газет
гитара	гитара//гитар
гитарашы	гитарашы//гитаршы
грамота	грамота
диета; бірақ: диетасхана	диета//диет
контор	контор
контрабанда	контрабанды
координата	координат
котлет	котлет
лампа	лампы
майка	майкі
мандола	мандол
мандолина	мандолина
манжет	манжет
марка	маркі
минут	минут
мода	мода
награда, бірақ: наградтау	наград, наградтау
плацкарт	плацкарт
планета	планета
секунд	секунд
сигара	сигар
сигарета	сигарет
терраса	террас
фаза	фаза
фанера, бірақ: фанерлеу	фанер, фанерлеу
фара	фар
форма	форма
цитата	цитат
цифр	цифр

тілінен енген қосымшалар

ерекшеліктері. Қазақ орфографиясының негізгі принциптері бойынша қосымшалар сөзге буын үндестігі заңдылығымен жалғанатыны мәлім. Қазақ тілінің төл сөздерінде бұл

заңдылық мейлінше сақталады (мысалы, *оқушылар, оқушылар-ға, мұғалім-ге, мұғалім-нің, кітап-қа, кітап-тың* т.б.); араб-парсы тілінен енген сөздердің қазақ тілі қосымшаларымен түрленуі де осы заңдылыққа бағынады, бірлі-жарым өзгешеліктер араб-парсылық сөз-жұрнақтардың жазылуында ғана кездеседі (*әсем-паз, өнер-паз, әуес-қой* т.б.).

«Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелерінде» көрсетілген орыс тілі сөздерінің қазақ тілі қосымшаларымен түрленуі туралы қағидаларады былайша топтауға болады:

1. Орыс тілінен енген түбір сөздерге қосымшалар қазақ тілінің төл сөздерімен бірдей дәрежеде жалғанады, яғни соңғы буынындағы дауысты дыбыстың әуеніне қарай, буын үндестігі бойынша, *я жуан, я жіңішке* болып жазылады: *пионер-лер, институт-тар, самолет-тер, пленум-да, Кремль-де, секретарь-ға, секретар-ы, бюллетень-дер* т.б.
2. **б, в, г, д** әріптеріне біткен орыс тілінен енген сөздер айтылуда қатаң **п, ф, к, т** дыбыстарына айналатындықтан, бұндай сөздердің қосымша.
3. шалармен түрленуі «сөздің соңғы дыбысы қатаң болса, дауыссыздан басталатын қосымшаның басқы дыбысы да қатаң... болып жалғанады» деген қағидаға негізділеді: *клуб-қа, парад-тан, коллектив-тен, архив-тен, археолог-тар*.
4. Қосарлы дауыссыздарға аяқталған сөздерге қосымша жалғаудың мынадай ерекшеліктері бар:

а) қосарлы **рк, нк, кс, кт** дыбыстар тіркесіне қосымшалар жіңішке жалғанады: *парк-ке, банк-і-ге, бокс-ке, пункт-ке*.

ә) **нд, мп, кт, нг, мб, ск, фт** дыбыстар тіркесіне біткен сөздерге қазақ тілі қосымшалары жалғанғанда, қысаң **ы, і** дыбыстары дәнекерлік қызмет атқарады: *фонд-ы-ға, фонд-ы-сы, штамп-ы-лау, штамп-ы-сы, проспект-і-ге, проспект-і-сі, ринг-і-ге, ринг-і-сі, ромб-ы-ға, ромб-ы-сы, киоск-і-ге, киоск-і-сі, шрифт-і-ге, шрифт-і-сі*.

б) **сс, лл, тт, кк** тәрізді қосар дауыссыз дыбыстарға аяқталатын жалпы есімдерде дыбыстардың бірі түсіріліп жазылады: *прогресс-прогрес-шіл, класс-клас-қа, металл-металдың*; ал жалқы есімдерде қосарлы дыбыстар сақталады; *Донбасс-Донбасс-қа*; бірақ дәл сол дыбыстан басталатын қосымша жалғанғанда, олардың бірі түсіріледі: *Донбас-сыз* (*Донбассыз* емес).

в) **ст, сть, зд** сияқты дыбыстар тізбегімен аяқталатын сөздерге қосымша жалғанғанда, соңғы дыбыстар түсіріліп жазылады: *текст-текс-ке, ведомость-ведомос-қа, поезд-поез-бен* т.б.

г) **-аль** әріптеріне біткен бір буынды сөздерге қосымша бірыңғай жіңішке түрде жалғанады: *роль-ге, рольдің, руль-ге, руль-дің*.

Сонымен қатар, орыс тілінен енген сөздерге қосымша жалғаудың «Негізгі ережелерде» көрсетілмеген, бірақ жазу практикасында ескерілуге тиісті тағы да бірнеше ерекшеліктері бар:

- 1) **к, қ, п** дауыссыз дыбыстарына аяқталатын қазақ тілі сөздері дауысты дыбыстан басталатын қосымшалармен түрленгенде, бұл дауыссыздардың ұяндап, **ғ, г, б** дыбыстарын айналатыны мәлім. **К** дыбысына бітетін орыс тілі сөздері де қазақ тілі қосымшаларын қабылдағанда осы заңдылыққа бағынады: *гудок-гудогы, кубок-кубогы, механик-механигі, блок-блогы, полковник-полковнигі*.

Ал соңында **п, х** дыбыстары бар сөздер де осы өзгеріске ұшырауға тиісті болғанымен, бұл заңдылыққа бағынбайды. Мысалы, *укроп – укропы, принцип – принципі, окоп – окопы, тип – типі, шуруп – шурупы, сироп – сиропы, штрих – штрихы, цех – цехы, альманах – альманахы, шах – шахы*. Мұндай ерекшелік басқа да бірлі-жарым сөздерде кездеседі. Мысалы, айтуға *хақ* бар дегенді *хақ* соңындағы **қ** дыбысы айтылуда да, жазылуда да **ғ** болып ұяндамайды.

Негізгі ережелерде **-ль** әріптеріне аяқталатын бір буынды сөздердің жіңішке қосымшалармен түрленетіндігі аталған. Ал нақ осындай әріптермен бітетін көп буынды қосымшалар *самолеттер, пленумда, активті* т.б. тәрізді сөздерге арналған қағида бойынша жуан не жіңішке болып, соңғы буынға үндесуіне қарай жалғанады: бір буынды сөздер – *роль, роль-ге, роль-і, ноль, ноль-ге, ноль-і*; бірнеше буынды сөздер – *гастроль,*

гастроль-ға, гастролы, король, король-ға, корол-ы. Жоғары аталғанындай жазу тәжірибесінде *гастроль, пароль, король, бандероль* типтес бірнеше сөздерге жіңішке қосымша жалғанып жазылуы жиі ұшырасады: *гастроль-ге, гастрол-і, король-ге, корол-і.* Шын мәнінде *ноль, роль, руль* және *король, гастроль, пароль* сөздерінің арасында қазақ тілі қосымшаларын қабылдауда ешбір айырмашылық болмайға тиіс; бірнеше буынды сөздердің бастапқы буындары қосымшалардың үндесуіне ықпал жасай алмайды. Сондықтан соңғы –**ль** әрпінің жіңішке айтылуына орай бұл сөздерге жіңішке буынды қосымша жалғанады; яғни *гастроль-ге, гастрол-і, пароль-ге, парол-і, король-ге, корол-і.*

Осы айтылғандарға байланысты *фестиваль, мораль, магистраль, медаль, педаль, госпиталь* тәрізді сөз соңындағы –**аль** дыбыстар тізбегі бар сөздерге қосымша жалғанудағы ерекшеліктер де назар аудартады. Нақты қағидаларға сүйенетін болсақ, бұл сөздерге соңғы буындағы **а** дыбысына үндесетін жуан буынды морфемалар жалғануы тиіс. Тіл қолданысында бұл ретте бірнеше варианттар кездеседі. Бұнда екі түрлі заңдылық байқалады: *фестивальға, моральға, госпитальға, магистральға, моральға* болып барыс септігі формаларының үндесе, үйлесе жалғануы соңғы буындағы **а** дыбысының тікелей әсерінен болса, тәуелдік жалғауларымен түрленгенінде *фестивалы* емес *фестивали* болып, *медалы* емес, *медали* болып, *магистралы* емес, *магистрالی* болып өзгеріп кетуі (жіңішке қосымшаның жалғануы) соңғы –**ль** дыбысының жіңішке айтылуымен байланысты. Бұндай бірқатар ерекшеліктер қабылдаушы қазақ тілінің өз табиғатында да бар; *куә, куәға, куәдан*, бірақ: *куәлік*; *Күләш-тің*, бірақ: *Күләш-қа* тәрізді құбылыстар қазіргі қазақ әдеби тілі үшін орфографиялық норма болып саналады. Сондықтан да қазақ тілінің айтылу нормаларына сәйкес қалыптасқан жазу үлгілерін норма ретінде тұрақтандыруға болады: яғни *фестиваль, фестиваль-ға*, бірақ: *фестивал-і, фестивалінде*; *мораль, мораль-ға, мораль-дық*, бірақ: *морал-і; медаль, медаль-ға*, бірақ: *медали*.

«Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелерінің» өзгертулер мен толықтырулар енгізіліп қабылданған жаңа редакциясында өзгертіліп берілген қағидалардың бірі – соңғы буындары **ог, уг** дыбыстар тіркесіне бітетін сөздерге қосымшалардың жалғануы. Қалыптасқан қағида бойынша **ог, уг** дыбыстарына аяқталатын сөздер төл сөздерге қосымша жалғану заңдылықтарымен бір ыңғайда қарастырылып, яғни соңғы буындағы дауысты дыбыстың әуеніне қарай, буын үндестігіне сәйкес жазылып келген болатын-ды: *педагог-тар, педагог-қа*. Бірақ осы тұста да жазу практикасында бірге педагогтар, енді бірде педагогтер түрінде екі түрлі жазылып, варианттылық байқалды.

Негізгі ережелерде бұндай сөздерге қосымша жалғану жеке қағидамен бөлініп берілді: «Соңғы дыбыстары **ог, уг**, болып келген сөздер мен **рк, рг, нк, нг, кс, кт, ск, лк, нкт, кль, брь, бль** сияқты дауыссыздар тіркесіне біткен сөздерге қосымшалар әрдайым жіңішке түрде жалғанады: *педагог-тер, педагог-тік, геолог-тер, геолог-ке, округ-тік, парк-тен, парк-ке, парторг-тер, киоск-і-ге, факт-і-ге, полк-ке, пункт-тер, октябрь-ге, ансамбль-ге, бинокль-дер*.

Негізгі ережелерде өзгертіліп берілген бұл қағида бірнеше заңдылыққа негізделеді. **Ог, уг** дыбыстары тіркесіне аяқталатын сөздердің (*геолог, археолог, диалог, монолог, биолог, педагог, округ, анишуг* т.б.) соңғы буындары қазақ тілінде **г** дыбысының жіңішке дыбысталатындығына қарай жіңішке айтылады. Және де **о** дыбысы қазақ тілінде көп буынды сөздердің соңғы буынында кездеспейді. Қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтары үшін де сөз соңының **г** дыбысына аяқталуы – тосын жайт.

Төл сөздерде ұяң **г** дыбысының жіңішкелік сипаты, сондықтан да тек жіңішке дауысты дыбыстармен тіркесетіндігі (*көгал, гауһар* деген сөздерден басқа) орыс тілінен енген сөздердің дыбысталуына да әсерін тигізеді, яғни соңында **ог, уг** дыбыстар тізбегі бар сөздерге қосымша **г** дыбысының ерекшелігіне орай жалғанады. *Округ* сөзіне жіңішке буынды қосымшаның жалғануы сөз соңындағы **г** дыбыстардың ұяң дауыссыз екендігімен қатар, көрші дыбыстардың әсеріне қарай **у** дыбысының да өзгермелі (бірде жуан, бірде жіңішке) болып отыратын табиғатына қатысты.

Ал **ак, аг, ок, ук**, дыбыстарына аяқталатын сөздер бұл ережеге бағынбайды. Оларға қосымша жуан түрде жалғанады, яғни *казак, бак, бурлак, анилаг, универмаг, кубок, гудок, блок, станок, бамбук, галстук* сияқты сөздердің соңғы буындары жуан болғандықтан, олар қазақ тілі қосымшаларының жуан варианттарын қабылдайды.

Казак, бак, бурлак, гамак және анилаг, универмаг сияқты сөздерге сөз соңындағы **к, г** дыбыстарының дауыс қатысына қарай бірі қатаң, бірі ұяң екендігіне қарамастан, жуан буынды қосымшалардың жалғануы (*казак-ға, бак-қа, анилаг-қа, универмаг-қа, универмагы*) соңғы буынындағы **а** дауысты дыбысының қазақ тілінде барлық позицияда, соңғы буынға дейін сақталатындығына байланысты. Мұндай дыбыс заңдылығы соңғы дауысты дыбыстары жіңішке *секретарь, токарь, январь және мораль, фестиваль* тәрізді сөздердің қазақ тілі қосымшаларымен түрленуіне де әсер етеді. Бұларда да соңғы жіңішкелік белгісіне, яғни **л, р** дыбыстарының жіңішке айтылуына қарамастан, қосымшалардың жуан варианты қабылданады: *секретарь-ға, токарь-ға, токарь-лық, январь-ға, январь-да, мораль-дық, фестиваль-ға, фестиваль-дық* (соңғы сөздерге дауысты дыбыстан басталатын тәуелдік жалғаулары жіңішке жалғанады). Өйткені мұнда соңғы буындағы **а** дыбысының қазақ тілі үшін универсалды позицияда болатын сипаты үлкен роль атқарады.

нк, нг, кс, ск, кл, нкт, кль, брь, бль, кт сияқты дауыссыз дыбыстардың тізбегіне аяқталатын сөздерге жіңішке қосымшалардың жалғану себебі осындай дауыссыздар легіне біткен орыс тілі сөздерінің қазақша айтылуында (естілуінде) **і** дауысты дыбысының қосылып естілуіне (айтылуына) байланысты. Яғни олар **нгі** – *митингі, нкі* – *банкі, кіс* – *бокис, нкіт* – *пункіт, кіл* – *бинокіл, бір* – *октябір, біл* – *ансамбіл, кті* – *факті* болып айтылады да, негізгі тұлғаларға жіңішке буынды қосымшалар жалғанады: *митинг-і-ге, банк-і-ге, бокс-ші, пункт-ке, бинокль-ге, октябрь-ге, ансамбль-ге, факт-і-ге.* **і** дауысты дыбысының дәнекерлік қызметі осындай сөздердің бір тобына қосымша жалғанғанда, емледе де сақталады: *митингіден, киоскіден, банкіге, фактілер* т.б.

Орыс тілінен енген **-нд** дыбыстарына бітетін сөздерге де қазақ тілі қосымшалары екі ыңғайда жалғанады: бір тобы **ы** дәнекері арқылы: *фонд, фонды-ға, фонд-ы-сы, раунд, раунд-ы-ға, раунд-ы-сы*, ал *голланд, исланд, таиланд, секунд* сөздеріне қосымша тікелей жалғанады: *голланд-қа, голланд-ы; секунд-қа, секунд-ы*. Соңғы қатарға жататын сөздер саны көп емес, олардың дәнекер дыбыстарсыз қосымшалармен түрленуі сөздіктерде, оқу құралдарында, ғылыми әдебиеттерде тұрақталып орнықты.

3. Жіңішкелік белгісіне аяқталатын көп буынды түбір сөздердің вариант қосымшаларды қабылдауы күрделі терминдердің құрамындағы анықтауыштардың жазылуында да байқалады. Қазіргі жазу практикасында орыс тіліндегі *документальный, экспериментальный, профессиональный, дифференциальный* сын есімдері қазақ тіліне аударылғанда, бірнеше орфограммада беріліп жүр: *документті – документалды – документальді; экспериментті – эксперименталды – экспериментальді; профессионалды – профессионал* т.б.

Орыс тіліндегі **-альн, -льн** қосымшалары арқылы жасалған термин сөздердің қазақ тілі қосымшаларымен түрленуіндегі варианттылық терминологиялық сөздіктерде де кездеседі. «Математика-физика терминдерінің сөздігі» (Алматы, 1959) **-альн, -льн** қосымшалы термин сөздер төмендегіше берілген: *дифференциальный – дифференциалдық* тендеулер

3-қосымша

Орыс тілінен енген сөздерге қазақ тілі қосымшаларының жалғануы

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

б, в, д дыбыстарына аяқталатын сөздер	к, п, х дыбыстарына аяқталатын сөздер	қосарлы дауыссыздарға аяқталатын сөздер	рк, нк, ск, кс, нт, кт, мб, фт, мп дыбыстар тізбегіне аяқталатын сөздер	ст, вт дыбыстар тізбегіне аяқталатын сөздер
клуб, клуб-қа, клуб-ы штаб, штаб-қа, штаб-ы архив, архив-ке, архив-і завод, завод-қа, завод-ы	блок, блогы механик, механигі полковник, полковнигі принцип, принципі тип, типі телескоп, телескопы альманах, альманахы шах, шахы штрих, штрихі	металл, металдың, металмен класс, класқа, клас-ы грамм, грам-ға, грам-мен ватт, ват-тың, ват-қа	парк, парк-ке, парк-і танк, танк-ке, танк-і киоск, киоск-іге, киоск-і-сі бокс, бокс-ке, бокс-і винт, винт-ке, винт-і пункт, пункт-ке, пункт-і антракт, антракт-і-ге, антракт-і-сі проспект, проспект-і-ге, проспект-і-сі ромб, ромб-ы-ға, ромб-ы-сы шрифт, шрифт-і-ге, шрифт-і-сі штамп, штамп-ы-ға, штамп-ы-сы	текст, текс-ке, тек-сі бюст, бюст-ке, бюст-і альпинист, альпинис-ке, альпинис-і космонафт, космонав-қа, космонав-ы терапевт, терапев-ке, терапев-і
6	7	8	9	10
нд, зд, рд, нг, дж дыбыстары тізбегіне аяқталатын сөздер	-ость, -арь, -ерь дыбыстарын а біткен сөздер	-оид дыбыстарына біткен сөздер	-ер дыбыстарына біткен сөздер	-ий дыбыстарына біткен сөздер

<p>фонд, фонд-ы-ға, фонд-ы-сы стенд, стенд-і-ге, стенд-і-сі бірақ: голланд, голланд-қа, голландтар исланд, исланд-қа, исландтар таиланд, таиланд-қа, таиландтар поезд, поезд-ға, поезд-ы минтинг, минтинг-іге, митинг-і-сі лорд, лорд-қа, лорд-ы колледж, колледж-ге, колледж-і коттедж, коттедж-ге, коттедж-і</p>	<p>ведомость, ведомосқа, ведомос-ы секретарь, секре-тарь-ға, секретар-ы календарь, кален-дарь-ға, календар-ы</p>	<p>гиперболоид, гиперболоид-ке, гиперболоид-і целлулоид, целлулоид-ке, целлулоид-і металлоид, металлоид-ке, металлоид-і</p>	<p>дирижер, дирижер-ге, дирижер-і модельер, модельер-ге, модельер-і шофер, шофер-ге, шофер-і шахтер, шахтер-ге, шахтер-і репортер, репортер-ге, репортер-і</p>	<p>санаторий, санаторий-ге, санаторий-і лекторий, лекторий-ге, лекторий-і сценарий, сценарий-ге, сценарий-і</p>
11	12	13	14	
<p>-аль дыбыстарына аяқталатын сөздер</p>	<p>-оль дыбыстарына аяқталатын сөздер</p>	<p>-уль дыбыстарына аяқталатын сөздер</p>	<p>-ель дыбыстарына аяқталатын сөздер</p>	
<p>медаль, медаль-ға, бірақ: медал-і мораль, мораль-ға, бірақ: морал-і фестиваль, фести-валь-ға, бірақ: фестивал-і февраль, февраль-ға, бірақ: феврал-і</p>	<p>гастроль, гастроль-ге, гастрол-і пароль, пароль-ге, парол-і король, король-ге, корол-і</p>	<p>модуль, модуль-ге, модул-і циркуль, циркуль-ге, циркул-і патруль, патруль-ге, патрул-і</p>	<p>акварель, акварель-ге, акварел-і артель, артель-ге, артел-і гантель, гантель-ге, гантел-і</p>	

системасы, *дифференциал* лампа, *дифференциаль* шағылысу; *ортогональнй* –
ортогональді регрессия, үштік *ортогональды* система; *фундаментальнй* –

фундаменталь система, *фундаменталды* группа, *фундамент* анықтауыш; *потенциальный* – *потенциалдық* қисық сызық, *потенциалық* энергия және т.б.

Жалпы **-ист, -изм, -щик, -чик, -ер, -щина, -тура, -ант, -ив** қосымшалары арқылы жасалған термин сөздердің ұлт тілдеріне қабылдануында мынадай заңдылықтар бар. Көпшілік жағдайда бұл қосымшалар арқылы жасалған сөздер аффикстерімен бірге қабылданады, ал егер түбір сөздің өзі қабылдаушы тілде жеке тұрып та қолданыла алатын болса, онда орыс тіліндегі орыс тілі сөз тудырушы қосымшалары ұлт тідеріндегі (-чи/-чі, -шы/-ші, -лык/-лік т.б.) эквиваленттерімен беріледі⁴⁷. Және де **-ист, -изм -ер, -щина, -вед,**

4-қосымша

Бір буынды сөздерге қазақ тілі қосымшаларының жалғануы

1	2
акр , акр-ға, акр-ы	фунт , фунт-қа,
акт , акт-і-ге, акт-і-сі	фунт-ы
альт , алыт-қа, алыт-ты	шарф , шарф-қа,
бант , бант-қа, бант-ы	шарф-ы
бинт , бинт-ке, бинт-і	шарж , шарж-ға,
бюст , бюс-ке, бюс-і	шарж-ы
вальс , вальс-ке, вальс-і	шах , шах-қа, шах-ы
верфь , верфь-ке, верфь-і	цех , цех-қа, цех-ы
винт , винт-ке, винт-і	
вист , вист-ке, вист-і	
вуаль , вуаль-ға, вуаль-і	
гимн , гимн-ге, гимн-і	
гонг , гонг-і-ге, гонг-і-сі	
диск , диск-і-ге, диск-і-сі	
жест , жес-ке, жес-і	
князь , князь-ға, князь-ы	
лорд , лорд-қа, лорд-ы	
матч , матч-қа, матч-ы	
нерв , нерв-ке, нерв-і	
пост , пост-қа, пост-ы	
ткань , ткань-ге, ткань-і	
тост , тост-қа, тост-ы	
факт , факт-і-ге, факт-і-сі	
ферзь , ферзь-і-ге, ферзь-і-сі	
фильм , фильм-ге, фильм-і	

-ив, -ант арқылы жасалған сөздердің беретін терминдік мағынасына нұқсан келмейтін жағдайда ғана бұл қосымшалар ұлт тілдеріндегі тиісті формаларымен ауыстырылады. Мысалы, *коммунист, турист, материалист, машинист, фигурист* және *тракторист – тракторшы, итангист – итангашы, репортер, монтер, модельер, шахтер* және *комбайнер – комбайыншы, боксер – боксші, спортсмен – спортышы, рекордсмен –*

⁴⁷Баскаков Н.А. Көрсетілген еңбек, 63-б.

рекордшы және конгрессмен, бизнесмен; прогрессивный – прогресшіл, флективный – флексиялық, экспрессивный – экспрессиялық т.б. Осы заңдылықтар ізімен жазуда әр түрліліктер мен жарыспалылықты болдырмас үшін **-альн, -льн** дыбыстарына аяқталатын сөздердің емлесін екі ыңғайда топтастыруға болады: *документті – документальды – документальді* варианттарының алғашқысы – әдеби норма; *экспериментті – эксперименталды – экспериментальды* қатарларының біріншісі – әдеби доминант сөз және т.б.; өйткені бұл лексикалық единицалардың түбірлері жеке қолданылып, қазақ тілінің сөз тудырушы, сөз түрлендіруші морфемаларымен өзгере алады. Ал *дифференциалды, профессионалды, натуралды, коммуналды, универсалды* тәрізді сын есімдердің түбірлері де (*дифференциал, универсал, натурал, коммунал*) қолданылатындықтан, сөз соңында жіңішкелік белгісі жазылмайды; яғни *дифференциальды* емес, *дифференциалды*; *натуральды* емес *натуралды*; *коммунальды* емес, *коммуналды* және т.б.

§ 4. **Қысқарған сөздердің жазылуы.** Күрделі атауларды ықшамдап қысқартып қолдану – тіл дамуындағы жаңа құбылыстың бірі. Бірқатар зерттеулерде қысқарған сөздердің тілдің қазіргі қоғамдық-әлеуметтік қызметіндегі аса сайлы, қажетті элементтер екендігі дәлелденіледі⁴⁸. Шындығында да коммуникативтік актіде сөздерді қысқартып қолдану амалының тиімді тұстары бар; негізінен ғылыми стильде, ресми-публицистикалық материалдарды, газет-журналдар мен радио-телевизия тілдерінде қолданылатын қысқарған сөздер айтар ойды нақты, тұжырымды етіп беруге, сонымен бірге орын, уақыт үнемдеуге де әсер етеді. Мысалы, «Қазақ Совет Энциклопедиясының» 1-томын жасауда күрделі атауларды қысқартып жазудың көмегі арқылы 300 000 таңбадай орын үнемделіп, соның нәтижесінде том жаңа, үстеме мағлұматтармен байытылған; ал «Социалистік Қазақстан» газетінің бір нөмірінде 9 000 таңбадай орын үнемделген, бұл кзге материалдардың жариялануына мүмкіндік туғызған⁴⁹.

Қазақ тілінде күрделі атаулар төрт түрлі жолмен қысқаратындығы мәлім⁵⁰. Жеке сөз, дара лексикалық единица болғандықтан, қысқарған сөздердің жазылуы, олардың қосымшалармен түрленуі белгілі бір қағидаларға сүйенілуі тиіс. Қазіргі қазақ жазуында бұл жайт нақтыланып, қалыптасып бір арнаға түсті: күрделі атаулардың бастапқы дыбыстарынан қысқарған сөздер бас әріппен, бірге жазылады (мысалы, *КПСС, ВЛКСМ, ЭВМ*); күрделі атаулардың құрамындағы сөздердің бірінші буындарының (және күрделі атаудың екінші сөзі толық алынған жағдайда да) ықшамдалуынан жасалған ғысәарған сөздер біркелкі, кіші әріптермен бірге жазылады (мысалы, *совхоз, пединститут, интербригада*); оларға қазақ тілінің қосымшалары соңғы буынға үндесе жалғанады.

Қазіргі жазу тәжірибесінде әріптік аббревиатуралардың қазақ тілі қосымшаларымен өзгеруінде орфографиялық ағаттықтар байқалады. «Негізгі ережелерде» сөздердің басқы дыбыстарынан алынған қысқарған сөздерге қосымшалар соңғы дыбыстың айтылу әуеніне қарай жалғанып, дефис арқылы жазылатындығы көрсетілген, бұл – қысқарған сөздердің айтылу, оқылу, жазылу заңдылықтары толық ескеріле отырып жасалған қағида. Бірақ жазба тіл үлгілерінде *ҚазТАГ-тың – ҚазТАГ-тің; ГДР-дегі – ГДР-дағы; ҚырғызССР-ының – ҚырғызССР-інің* т.б. тәрізді әр түрлі орфограммалар беріліп жүр. Бұл жағдай негізінен қысқарған сөздердің айтылу ерекшеліктерін ескермеуден туады.

48Алексеев Д.И. Аббревиатуры как новый тип слов // Развитие словообразования современного русского языка. М., 1966; Словарь сокращений русского языка / Под руководством Д.И. Алексеева. М., 1963.

49Жексенбаев Т. Қысқарған сөздер және олардың орфографиясы мен орфоэпиясы // Өрелі өнер. Алматы, 1976. 63-64-б.

50Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1974. 130-б.

Қысқарған сөздерге қазақ тілі қосымшаларының жалғану үлгісі

АЗТМ, -нің, -ге АДК, -ның, -ға АКЭЛ, -дің, -ге АҚШ, -тың, -қа АПН, -нің, -ге БКП, -нің, -ге ВАСХНИЛ, -дің, -ге	Алматы ауыр машина жасау заводы Алматы үй құрылысы комбинаты Еңбекші халықтың прогресшіл партиясы (Кипр) Америка Құрама Штаттары Жаңалық баспасөз агенттігі Болгар Коммунистік партиясы В.И. Ленин атындағы Бүкілодақтық ауыл шаруашылық ғылым академиясы Бүкілодақтық Лениншіл Коммунистік Жастар Одағы
ВЛКСМ, -нің, -ге	
ВЦСПС, -тің, -ке ГДР, -дің, -ге КПСС, -тік, -ке ООН, -ның, -ға СССР, -дің, -ге ФИФА, -ның, -ға	Кәсіподақтардың Бүкілодақтық Орталық Советі Герман Демократиялық Республикасы Совет Одағы Коммунистік партиясы Біріккен Ұлттар Ұйымы Советтік Социалистік Республикалар Одағы Халықаралық Футбол Федерациясы

Әріптік қысқарған сөздердің екі түрі бар: бірі – әріптердің атауы бойынша оқылатын аббревиатуралар, мысалы: *СССР*, айтылуы – *эс-эс-эс-эр*; *БКП*, айтылуы – *бе-ка-пе*; *ЭВМ*, айтылуы – *Э-ве-эм* т.б.; екіншісі – әріптердің дыбысталуы бойынша оқылатын қысқарған сөздер, мысалы, *ТАСС*, айтылуы – *тасс*; *ГРЭС*, айтылуы – *грэс* т.б.

Әріптік аббревиатуралар қазақ тілі қосымшаларымен түрленгенде, осы ерекшеліктер ескерілуге тиіс. Яғни әріптердің аттары бойынша оқылатын қысқарған сөздерге қосымша соңғы әріптің аты бойынша жалғанада, мысалы, *СССР-дің*, өйткені айтылуы – *эс-эс-эс-эр-дің*; *ЭВМ-ге*, өйткені айтылуы – *э-ве-эм-ге*; *ГДР-ге*, өйткені айтылуы – *ге-дэ-эр-ге*. Ал әріптердің дыбысталуы бойынша оқылатын қысқарған сөздерге қосымша жуан, не жіңішке болып, құрамындағы дауысты дыбысқа үндесе жалғанады: *ТАСС-тың*, *СМУ-ға*, *СЭВ-ке*, *БАМ-ға*, *ВАСХНИЛ-ге*, *МАГАТЭ-ге* (5-қосымша).

Қысқарған сөздердің орыс тілінен өнімді түрде енуі төл қысқарған сөздердің жасалуына да әсер етті. «Ауатком», «аупарком» тәрізді сіңісті атаулармен бірге жазу дәстүрінде *ТТТ* (түрлі-түсті телевизия), *мультжинақ* (мультфильмдер жинағы) т.б. жаңа үлгілер де қолданылып жүр. Ал аударма әдісімен жасалған *СОКП*, *БЛКЖО*, *СОТА* (*КПСС*, *ВЛКСМ*, *ТАСС* аббревиатураларының қазақша толық атауларынан қысқартылған) тәрізді үлгілер тілдің қоғамдық-әлеуметтік міндеттеріне сай бола алмады, өйткені аббревиатуралар – интернационалдық, ресми сипаттағы сөздер, сондықтан да олар барлық тілде мүмкінше бірдей таңбалануға тиісті. Бұл тілдік, сондай-ақ информациялық қарым-қатынасты жеңілдетеді.

2. АРАБ-ПАРСЫ ТІЛДЕРІНЕН ЕНГЕН СӨЗДЕРДІҢ ОРФОГРАФИЯСЫ

Қазіргі қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамында шығыс халықтары тілдерінен ауысқан болып есептелетін (араб және иран тілдерінен енген және түркі, монғол тілдеріне

ортақ сөздер⁵¹⁾ бір топ қабат бар. Бұл топтағы сөздер ішінде қазақ тіл білімінде әсіресе араб-парсы тілдерінен енген сөздер көбірек зерттеліп келеді; соңғы жылдардың өзінде бірнеше түсіндірме сөздіктер⁵² және ғылыми еңбек⁵³ жарық көрді.

Басқа түркі тілдерімен салыстыра қарағанда, қазақ тілінің сөздік құрамында араб-парсы элементтері онша көп емес. Зерттеуші Л.З. Рүстемов қазіргі қазақ әдеби тілінде әдеби нормаға түсіп қалыптасқан және активті қолданылатын араб-парсы сөздерінің саны небәрі 15 процентке жуық екенін айтады⁵⁴.

Түркі тілдерінде араб-парсы тілдерінің мейлінше ықпал еткен кезеңі – өткен ғасырлар. Ал өткен ғасырларда түркі халықтарында қарым-қатынас жасауда тілінің ауызша сөйлеу формасының ролі жоғары болғандығы белгілі. Сондықтан да түркі тілдерінің көпшілігінде араб-парсы тілдеріне тән сөздер фонетикалық та, графикалық та түрін өзгертіп, қабылдаушы тілдердің дыбыстық-фонетикалық заңдылықтарына бейімделіп қалыптасқан. Бұл сипат қазақ тіліне де тән; көне жазба ескерткіштерінде, қисса-дастандарында, өзге де жазба тіл нұсқаларында кездесетін араб-парсы сөздерінің өзі «қазақ тіліне онша сіңісе қоймағанымен»⁵⁵, түпнұсқа қалпын, араб-парсылық графикасын толық дәрежедесіңкісіз қалдырмай, қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкес, айтылу-естілу ерекшеліктеріне қарай қалыптасқан.

Түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының да араб-парсы елдерімен тікелей немесе жанама қоғамдық-мәдени байланыстары өткен кезеңдерде ғана болып, қазір тоқталғандықтан, сөз ауысу процесі де бәсеңдеп, саябырлады.

Ал қазақ әдеби тілінің сөздік құрамындағы байырғы араб-парсылық сөздер – тілдің қарым-қатынас жасау қызметіндегі аса активті элементтердің бірі. Әсіресе, оқу-ағарту. Білім, мәдениет, салаларында қатысты терминдік атаулардың жасалуында немесе төл сөздердің айрықша стильдік реңкті синонимдік қатары болып жұмсалуда да бұл қабаттың мүмкіншілігі мол. Араб-парсы тілдерінен ауысқан сөздердің қазақ тілінде ір түрлі дыбысталуы нәтижесінде пайда болған вариант қатарлардың кейбір үлгілері семантикалық дифференциациялану процесіне ұшырап, жеке-жеке ұғымдардың, түсініктердің, қоғамдық-саяси атаулардың баламасы ретінде қалыптасып орнықта, мысалы, *өкімет* (власть) – *үкімет* (правительство), *өкіл* (представитель) – *уәкіл* (уполномоченный), *ілім* (учение) – *ғылым* (наука), *қазір* – *әзір*, *хал* – *ал*, *ауа* – *әуе* т.б. Осы ізбен *уәде* – *уағда* (алғашқысы бейтарап мағынада, ал екінші сыңары уағдаластық, уағдаласу сияқты қоғамдық-саяси мәндегі терминдердің жасалуына негіз болып отыр), *мәлімет* – *мағлұмат*, *оқиға* – *уақиға* варианттары да дара мағыналарымен сараланып келеді. Сондай-ақ араб-парсы тілдеріндегі бір сөздің жекеше-көпше тұлғаларының қазақ тіліндегі қатар қолданыстарының бір тобы ір түрлі мағыналармен ажыратылса (мысалы, *хал* – *ахуал* (қоғамдық-саяси термин), *хабар* – *ақпарат*, *ғалым* – *ғұлама*, *лұғат* – *ұлағат*, *тарап* – *атырап*, *рай* – *арай*), енді бір тобы төл сөздермен синонимдік қатар түзеп, сөз байлығын толықтыруға қатысады; мысалы, *ишара*, *ишарат*, *нышан*, *нышана* т.б. Араб-

51 Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі: Лексика, фонетика. Алматы, 1975. 96-б.

52 Оңдасынов Н. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы, 1969; Сонікі. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы, 1974; Бекмұхамедов Е. Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері. Алматы, 1977.

53 Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. Алматы, 1982.

54 Сонда. 21-б.

55 Сонда. 155-б.

парсылық *-нама, -паз, -хана*, сөз-жұрнақтары қазақ тілінде жаға сөз, термин жасау процесіне өнімді араласады.

Ауызекі сөйлеу тілі арқылы енгендіктен, араб-парсы сөздері графикалық та, дыбыстық түрлерін өзгертіп, ауызекі тілде айтылуы бойынша жазылады. Жалпы, қазақ тіліндегі бұл қабатқа топтастырылатын сөздер емлесінде басқа түркі тілдерімен салыстыра қарағанда, қиындықтар мен ала-құлалықтар жоқ⁵⁶.

Дегенмен, қазіргі жазу практикасында бірнеше түрде жазылып жүрген фонетикалық варианттардың негізгі дені араб-парсы тіледрінен ауысқан сөздер екенін көруге болады. Арнайы сөздік-құралдардың өзенде де екі не үш түрлі жазылған сөздер саны едәуір (мысалы, «Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері» атты кітапта фонетикалық варианттар 130-дан асады, ал «Парсыша-қазақша түсіндерме сөздікте» олардың саны – шамамен 75-ке жуық.

Мейлінше дамыған, әдеби нормалары айқындалған, орфографиясы кемелденген тілдің өзінде де варианттылық құбылысы кездеспей қоймайтындығы белгілі. Варианттылық – жеке бір тілдің тарихына және оның даму ерекшеліктерін байланысты құбылыс, сондықтан оларды нормалауда, реттеуде осы жайт ескеріледі.

Жарыспалылық, әсіресе фонетикалық варианттар – тілдің әдеби нормасына, орныққан, қалыпты емлесіне нұқсан келтіретін, кедергі тудыратын фактілердің бірі. Бұл құбылысты реттеуде статистикалық әдіс ұсынылып жүр, бұл әріптің *балуан-палуан* тәрізді дыбыстық варианттармен бірге, лексикалық, морфологиялық дублет қатарларды саралауда үлкен көмегі бар. Жазба тілде қолданылу жиілігі жоғары варианттарды есепке алу арқылы, сонымен қатар, белгілі бір стильдік реңкі байқалатын, сондықтан да әдеби тіл кәдесіне асатын сөздерді де айқын ажыратуға мүмкіндік туады. Тіл тәжірибесінде жиірек жұмсалып жүрген сыңарларын тіркеп, ескерудің нәтижесінде, мәселен, «Қазақ тілі орфографиялық сөздігінің» алғашқы басылымында (1963) берілген түп төркіні араб-парсылық дублет сөздердің емлесі сөздіктің кейінгі басылымында (1978) бірқатар түзетілді: алғашқы басылымында *гіл, гибадат, гадет* түрінде жазылған сөздер кейінгі басылымда *кіл, әділет, әдет (гадет емес)* болып жазылып, дұрыс ұсынылған. Егер фонетикалық варианттардың бір сыңарын қолданыс жиілігіне қарай нормаға айналдыру мүмкін болса, онда аталған сөздіктің екінші басылымында норма ретінде берілген *ажуа, аумесер, әзезіл, бәдеуи, жадыгөй* сияқты араб-парсы сөздерінің қазіргі жазба тіл үлгілерінде *әжуа, әумесер, әзәзіл, бәдәуи, жәдігөй* сияқты варианттарының жиі қолданылатыны да ескерілуі тиіс.

Жазу практикасында және арнаулы нормативті құралдарда әлі де болса қатар жұмсалып жүрген сөздер бар. Олардың ішінде *абжад – әбжад, паранар – барабар, батсайы – патсайы, пейіш – бейіш, бейсауат – бейсеубет – бейсауыт* (және *бей* – префиксі арқылы жасалған өзге де элементтер), *зәрезан – заразан – зәрезеп, жады – жәді, дихан – диқан, сұхбат – сұқбат, пайым – байым, қадім – қадым, кібісе – кәбиса, қазірет – әзірет, қасірет – қасырет, тақсірет – тақсырет, қаріп – кәріп – қарып – гәріп, нәсіп – несіп, фәни – пәни, кәусар – кәусер* тәрізді варианттар легінің алдыңғы сыңарларының жұмсалыу жиілігі жоғары екендігі байқалады. Ал *мақсат – мақсұт, заман – замана, дәрі – дару* қатарлары стильдік өрістерге қарай (бірі – бейтарап стильде, екіншісі – көтеріңкі стильде) топтасып, сараланса, *қадам – адым, ынсап – нысап, разы – ырза – риза, ризық – ырзық – рызық, лағынет – нәлет, зирек – зерек* параллельдері синонимдік қатарлар құрап, тең дәрежеде қолданылып келеді.

Қазақ тіліндегі араб – парсы тілдерінен енген сөздердің емлесін қалыптастыру, әдеби тілге қажетті, ұтымды сыңарларын талғау немесе мағыналық айырыммен, белгілі бір стильдік бояумен жұмсалыуға икемділерін саралау ұзақ мерзімді және мұқияттылықты талап етеді.

56Сыздыкова Р.Г. Вопросы развития казахского правописания // Вопросы казахской филологии. Алма-Ата, 1964. С. 89.

Қазақ тіліндегі негізгі төркіні араб-парсылық сөздерді жинақтап көрсететін жоғарыда аталған сөздіктерде вариант сөздерді нормаландыру принципі көзделмейді. Соның нәтижесінде, мысалы, «Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері» сөздігінде екі сыңары да әдеби норма ретінде танылатын фонетикалық варианттармен қатар (*тозақ-дозақ, балуан – палуан*), әдеби тілде толық орныққан сөздің бейәдеби екінші сыңары (олар көбінесе жергілікті жерде немесе ауызекі сөйлеу тілінде жұмсалады) да берілген. Мысалы, *айла – ила, ақық – ахық, араб – гараб, еш – ьеш, нөкер – көгер, раушан – рәушан, рақым – рахим, тайпа – тайфа, жақұт – якут, ізет – іззет, сүре – суре, қасірет – гасірет, ділда – ділдә, әділет – гадалат – гаділет, пенде – бенде – бәнде, әмісе – ьәмиша* т.б. Бұл қатарлардың соңғы сыңары қазіргі әдеби тіл қолданысында жоқ екендігі, ал алдыңғы сыңарларының тұрақты әдеби норма екендігі ешбір дау туғызбайды.

«Парсыша-қазақша сөздікте» де осындай жайттар бар. Бұнда *батсайы – патсайы, аждаһа – айдаһар, апырай – япырай* тәрізді екі сыңары да тұрақталған жарыспалы сөздер дұрыс көрсетіле отырып, орфографиясы жағынан сұрыпталған, жазылуы толық орныққан дублеттердің бейәдеби түрі де беріледі: *патша – патса, парша – барша* (мата), *пұшайман – пышайман, палау – балау, болат – полат, пешене – пышана – бешене, бесін – песін, дұшпан – дұсман, биқасап – биқасам, дегдар – текдар, қожса – хожса, талшын – даршын* т.б. Бұл параллельдердің екіншілері жырлар мен эпостарда, өткен дәуірлердегі жазба тіл нұсқаларында кездеседі, кейбірі диалектизм ретінде қазір де қолданылуы мүмкін. Бұндай жағдайда арнаулы сөздіктерде жарыспалы элементтердің стильдік белгілермен ажыратылып көрсетілуі орынды.

Қазақ тіліндегі фонетикалық дублеттердің жасалу себептері шығыс тілдерінен ауысқан сөздердің ауызекі тіл арқылы енгендігімен байланысты. Қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне тән емес араб-парсылық *ج* (дж), *ء* (аь), *و* (ф), *ء* (хамза), *ح* (х), *ع* (әйн) дыбыстарының қазақша айтылуда өзгеруі және қабылдаушы тілдің төл дыбыстарымен берілуі – заңды құбылыс. Араб-парсы тілінде фонемалық ролі күшті дауысты дыбыстардың (қысқа және созылыңқы дауыстылар) ерекшеліктері де қазақ тіліне енген сөздердің бірнеше вариантта айтылуын туғызды.

Ауызекі сөйлеу тілі арқылы еніп, бірнеше тұлғада айтылып және жазылып жүрген варианттардың жасалу себептерін былайша топтауға болады:

1. Араб-парсылық дыбыстар қазақ тілінің айтылу заңдарына қарай бейімделгенінде, төл тілдегі сол дыбыстарға жуық бірнеше фонемалармен алмасады, олардың ішінде **б – п, қ – х** дыбыстарының алмасуы арқылы пайда болған варианттар жиі кездеседі.

«Қазақ және қырғыз тілдерінде **п** дыбысынан бастлатын сөздер өте аз, - деп көрсетеді Н.К. Дмитриев, – олар негізінен шет тілдерден енген және дыбыстық еліктеуден пайда болған сөздер. Сондықтан осы топқа түркі тілдерінің көпшілігіне тән емес *و* (фа) дыбысынан басталатын араб-парсылық сөздер де енеді»⁵⁷. Бұған *пешене, пітір, пияз, пейіл, пенде, пақыр, пәтуа, пұл* және басқа да әдеби лексикалық единицалардың **б** дыбысынан басталатын, жергілікті тіл ерекшеліктерінде және ауызекі сөйлеу тілінде қолданылатын жарыспалы тұлғалары, сондай-ақ екі сыңары да әдеби нормаға айналған *балуан – палуан, паранар – барабар, патсайы – батсайы* сөздері дәлел бола алады.

Араб-парсылық *ح* (ха) дыбысының қазақ тілінде өзгеріске ұшырауынан жасалған фонетикалық варианттардың бір тобы (*диқан – дихан, рақмет – рахмет, әрекет – қарекет, сұқбат – сұхбат, әкім – хакім*) жазуда әле де болса нормалан қойған жоқ.

ح (ха) дыбысының орыс тіліндегі *х* дыбысынан айырмасы бар және бұған сәйкес келетін дыбыс қазақ тілінде жоқ. Сондықтан да бұл дыбыс тіл арты спиранты **к** дауыссызы арқылы беріледі⁵⁸. *Қате, құлық қана, қызмет, қасиет, қаржы, құпия, қасірет,*

57Дмитриев Н.К. Фонетические закономерности начала и конца тюркского слова // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков: Фонетика. М., 1955. Т. I. С. 270.

58Рустемов Л.З. Көрсетілген еңбек. 93-б.

қаражат тәрізді сөздер осылай жасалған. Бұл сөздердің қазіргі қазақ емлесінде х дыбысымен жазылған түрлері кездеспейді. Ал х дыбысы *хат, хабар, хал* (осы түбірден *ахуал*) сияқты сөздер мен бірқатар кісі аттарында сақталады. Дегенмен «... х әрпінің қазақ сөздерінде жазылуына ұқыпты қарау керек. Не морфологиялық, не фонетикалық принципке сай келмесе де бірсыпыра сөздерде х әрпі жазылып кетті... Ерекше есте болатын жағдай – кез келген сөзде х әрпін жазудан сақ болу керек. *Бақыт, құрмет, ақымақ, қатер* тәрізді сөздерді *бахыт, хұрмет, ахмақ, хатер* түрінде жазу – қате⁵⁹.

2. Қазақ тілінде жоқ араб-парсылық дыбыс қазақша дыбысталуда бірде мүлдем түсіп қалады, енді бірде притикуляциялық орны жағынан ұқсас қазақ тілінде бар дыбыспен ауыстырылады. Мысалы, *Ғ* (әйн) – қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне жат дыбыстардың бірі. «Қазақтар бұл дыбысты сөз басында да, сөз ортасында да, сөз соңында да айтпайды, оны ретіне қарай қазақ тіліндегі басқа фонемалармен алмастырып отырады»⁶⁰. Осының нәтижесінде фонетикалық варианттар пайда болады: *тәлім – тағлым, мәлім – мағлұм, мәлімет – мағлұмат, тәжім – тағзым, ілім – ғылым, әлем – ғалам немесе лағынет – нәлет – лағнет, қадір – кәдір – қадыр, қаріп – ғаріп – кәріп* т.б.
3. *Д – т* дыбыстарының алмасуы да жарыспалы сөздердің қатарын жасайды: *балуан – палуан, дозақ – тозақ* т.б.
4. Араб-парсылық сөздің ауызекі тіл бойынша қалыптасқан сыңары мен көне жазба тіл нұсқаларында кездесетін (оларда араб-парсы сөздері түпнұсқа тілдің орфографиясына сәйкес немесе жақындатып жазылады) екінші сыңары да варианттылық құбылысын туғызады: *әзиз – ғазиз – әзіз, зәр – зәһар, үкім – хүкім, құрмет – құрмет, әділет – ғаділет* т.б.
5. Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздерінің бірнеше тұлғаларда жұмсалады көрші түркі халықтарының да әсері бар. Өзге түркі тілдеріне енген сөз сол тілдің дыбыстау заңдылықтарымен емлесілік қағидаларына бейімделіп барып қазақ тіліне ауысқанда, қазақ тілінде бұрыннан бар баламасымен жарыспалы түрде жұмсалады⁶¹.
6. Қазіргі жазу практикасында кездесетін варианттардың бір тобы қазіргі жазба тілде емлесі толық айқындалған араб-парсы сөзін қате жазудан дат пайда болады: *хикая – һикая, еш – Һеш, лай – ылай, лаж – ылаж, лайық – ылайық* т.б. Бұл қатарлардың соңғылары емлесілік ағаттықтар болып табылады.

Араб-парсылық сөздердің жазылуына кездесетін ауытқушылықтардың бірі кісі аттарының емлесіне байланысты. Осыған орай «Қазақ тіл орфографиялық ережелерінің» өзгертулаер мен толықтырулар енгізілген жаңа нұсқасында арнайы қағида берілді; онда «қазақтың төл сөздері мен араб-парсы тілдерінен енген сөздерден жасалған кісі аттары қатарынан екі дауыссыз дыбыстан басталмайды, олардың алдынан не ортасынан **ы, і** әріптерінің бірі жазылады» деп көрсетілген. Осы ережеде қазіргі жазу тәжірибесінде *Смайыл, Сқақ, Рзы, Слан, Смадияр* тәрізді қате жазылып жүрген есімдердің *Ысмайыл* немесе *Сымайыл, Сылан, Ысқақ, Ырза, Ысмадияр* немесе *Сымадияр* түрінде жазылуы берілген. Бұл арада заңдылық – қазақ тілі төл сөздерінің өзі екі дауыссыз дыбыстан басталмайды, сондықтан да ауызекі тіл арқылы енген араб-парсылық сөздер эпентеза, протеза құбылыстарына міндетті түрде ұшырайды. Және бір жағдай – *Смат, Сқақ, Смайыл, Смағұл* түрінде жазылып жүрген кісі аттары араб-парсы тілдерінің өзінде **с** дыбысынан басталмайды. Ал жергеілікті аймақтардың тілдік ерекшелігіне орай бұндай

⁵⁹Сызыдықова Р. Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш. Алматы, 1974. 11-б.

⁶⁰Рустемов Л.З. Көрсетілген еңбек.81-102-б.

⁶¹Сонда. 47-б.

кісі аттарының әр түрлі айтылып және *Сымайыл – Ысмайыл, Сымағұл – Ысмағұл, Сымадияр – Ысмадияр* болып екі түрлі жазылуы емлесілік қате болып есептелмейді.

Қазіргі қазақ әдеби тілі сөздік құрамындағы орыс тілінен және араб-парсы тілінен ауысқан сөздер – көлемді қабаттардың бірі. Бұл қабаттар төл тілдің сөздік қорын байытуға, стильдік м.мкіншіліктердің көзін ашуға синонимдік қатарлардың қызметін кеңейтуге елеулі үлес қосты. Әсіресе совет дәуірінде енген орыс тілі сөздері қазақ әдеби тілінің терминологиялық жүйесін қалыптастырып, дамытуға, стильдік тармақтарының саралануына үлкен әсер етіп отыр.

Бүгінгі қазақ жазу практикасы пайдаланып отырған орыс тілі сөздерінің емлесіне қатысты ережелер – белгілі бір ғылыми негіздерге, тіл дамуының көп жылдық тәжірибесіне қазақ тілінің ішкі фонетикалық-грамматикалық заңдылықтарына, сондай-ақ әдеби тілдің қоғамдық-әлеуметтік функциясына, оның ауызша және жазбаша формаларының рөліне, екітілділік құбылысына сүйеніліп жасалған қағидалар. Орыс тілі сөздерін түпнұсқа тілдегі орфографиясы бойынша жазу – бір ғана қазақ тілі емес, түркі тілдерінің барлығына да ортақ сипат. Бұл ережеге бағынатын сөздер – қазақ әдеби тіліне жазба тілдің көмегі арқылы енген, қоғамдық-саяси және ғылыми-техникалық мазмұндағы термин сөздер мен терминдік сөз тіркестері. Бұл қабатты орыс орфографиясына сәйкес жазу ұлттық терминологияның жасалу жолдары мен әдістерін қалыптастыруға, орфографиялық нормаларды бір қалыпқа түсіруге жәрдемдеседі. Сонымен қатар СССР халықтарының көпшілігіне ортақ интернационалдық сипаттағы терминдерді бірыңғай жазу мәселесіне де айрықша мән беріліп келеде, бұл мектептерде, оқу орындарында орыс тілін оқып-үйрену, меңгеру және екітілділікті дамыту сияқты қоғамдық-саяси маңызды мақсаттарға да байланысты.

Ауызша айтылуы бойынша жазылатын орыс тілінен енген сөздердің емлесі де – айқындалған тұстардың бірі. Бірнеше вариантта жұмсалатын сөздердің әдеби үлгісі арнайы сөздіктерде ұсынылған. Сөздіктер, бұл ретте, үлкен көмек көрсете алатын құралдардың бірі. Сөйтіп, орыс тіліндегі орфографиясы сақталып жазылуға тиісті сөздер тобын қазақ тілінде айтылуы бойынша жазу қандай қате болса, ауызекі тіл арқылы еніп, дағды-дәстүр принципімен жазылуға тиісті лексикалық единицалардың, атаулардың түпнұсқа тілдегі фонетикалық-графикалық тұлғасын сақтап жазу да емле нормаларына кедергі келтіретін қате болып есептеледі. Белгілі бір стильдік қызмет үшін көркем әдебиет тілінде орыс тілі сөздері (терминдер, терминдік мәндегі атаулар) өзгертіліп, айтылуы бойынша жазылуы мүмкін, бірақ әдеби тілдің ресми іс қағаздары, ғылыми және қоғамдық-публицистикалық стильдерінде түпнұсқа тілдегі тұлғасын өзгертпей жазу қатаң сақталуға тиіс.

Араб-парсы тілдерінен енген сөздердің ішінде емлесі тұрақтала қоймаған тұстардың бірі – вариант сөздердің жазылуы. Түп төркіні араб-парсылық жарыспалы тұлғалардың әдеби нұсқасын, стильдік реңкі мен қызметін дәл ажырату үшін практикалық құралдардың мәні зор. «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі» пайдаланып отырған әдістер – әдеби норма деп танылатын екі сыңарын да «және» деген белгімен беру немесе алфавит ретімен ұсыну, бір ғана сыңарының әдеби норма екендігін «емес» сөзімен нақты көрсету (мысалы, *хикая* (*һикая* емес), *зәрлі* (*заһарлы* емес), *кәне* (*кәні, қані* емес), - тілдегі басы артық жарыспалылықты тежеудегі тиімді жолдардың бірі. Қазақ тіліндегі фонетикалық, лексикалық, әдеби-диалектілік сипаттардағы дублет сөздерді толық түзіп, оның ішінде міндетті түрде әдеби нормаға сай келетін түрлерін ажыратып көрсететін «Вариант сөздердің сөздігін» жасау да – қажетті жұмыс. Варианттылықты реттеуде статистикалық тәсілдің де көмегі зор. Бір сыңарының екінші сыңарынан не стильдік, не синонимдік артық-кемі жоқ фонетикалық варианттарды реттеуде олардың қолданылу жиілігін есептеу әдісі тиімді нәтиже бере алады. Бұнда жарыспалы сөздердің қолданылу изоглсы, әдеби тілдің стильдік өрістеріне таралу жиіліктері есепке алынады, бұның өзі әсіресе бірін

әдеби, екіншісін бейәдеби деп бағалау қиынға түсетін *ыждағат – іждағат, жәбір – зәбір, рақмет – рахмет, диқан – дихан, қаріп – заріп – кәріп, балуан – палуан* тәрізді параллель сөздерді нақтылауға жәрдемдеседі.

БАС ӘРІПТІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Бас әріптің қолданылатын орындары Негізгі ережелерде, мектеп оқулықтары мен анықтағыш құралдарда айқын көрсетіліп, бұл қағидалар едәуір қалыптасып кетті. Жалқы есімдердің, қысқарған сөздер мен төл сөздердің, көпшілік жағдайларда өлеңнің әрбір жолының, сондай-ақ күрделі атаулардың – мемлекеттің, саяси ұйымдар мен кәсіпорындардың, оқу орындары мен мекеме, газет, журнал, кітап, шығарма аттарының бас әріппен басталып жазылатындығы жазу тәжірибесінде толық орын тепті. Әйтсе де осы мәселе төңірегінде арнайы еңбектерде шағын түрде айтылып, немесе мүлде қағыс қалып жүрген жайлар бар. Соның салдарынан бірақатар сөздер мен атауларды, мысалы, ордендер мен медальдардың аттарын, құрметті атақтарды, немесе орыс орфографиясы бойынша қос сөз болып, әр сыңары бас әріппен таңбаланатын жер-су аттарын жазуда қиындықтар байқалып жүр.

Төменде қазақ жазуында бас әріп арқылы жазылатын жалқы есімдер мен күрделі атаулардың негізгі түрлері топтастырылып беріліп отыр.

Орыс орфографиясына сәйкес бас әріппен жазылатын күрделі атаулар мен жалқы есімдер.

Республика аттарының әрбір сөзі бас әріппен таңбаланады: *Қырғыз Советтік Социалистік Республикасы, Моңғол Халық Республикасы, Югославия Социалистік Федерациялық Республикасы*. Коммунистік және жұмысшы партиялар аттарының емлесі де орыс орфографиясымен бірдей, яғни бұнда «партия» деген сөзден басқасы бас әріп арқылы жазылады: *Куба Коммунистік партиясы, Қазақстан Коммунистік партиясы, Ямайка Жұмысшы партиясы*. Сондай-ақ ең жоғарғы сайланбалы партия, комсомол басқару органдарының күрделі атауларын жазуда да орыс емлесінің қағидалары сақталады: *ВЛКСМ Орталық Комитеті, Совет Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің Саяси Бюросы*.

Одақтық, республикалық, министрліктер мен мемлекеттік комитеттер, мекеме, ұйым, кәсіпорын және оқу орындары атауларының алғашқы сөзі бас әріптен басталып жазылады: *СССР Құрылыс министрлігі, Жеңіл өнеркәсіп министрлігі, Табиғатты қорғау жөніндегі мемлекеттік комитет, В.И. Ленин атындағы Қазақ политехника институты, Қазақстан Журналистер одағы*. Бұндай күрделі атауларды жазуда орфс емлесі бойынша бас әріптен басталатын сөз бен қазақ емлесі бойынша бас әріптен басталатын сөздің бірдей болмайтындығын ескеру қажет. Мысалы, орыс тілінде «Государственный комитет Совета Министров Казахской ССР по кинематографии» деген күрделі атауда «Государственный» сөзі бас әріптен басталса, қазақша аудармасында «Кинематография» сөзінде жазылады: Қазақ ССР Министрлер Советінің *Кинематография* жөніндегі комитеті.

Ең жоғарғы мемлекеттік қызмет бабының аттары мен құрметті атақтардың әрбір сөзі бас әріп арқылы таңбаланады: *Министрлер Советінің Председателі, Совет Одағының Батыры, Социалистік Еңбек Ері*.

Жеке адамдардың социалистік құрылысты орнату және Отанды қорғау жолындағы ерліктері үшін берілетін ордендер мен медальдар ұш ыңғайда жазылады: а) алдыңғы сөзі бас әріптен басталады: *Ленин* ордені, *Халықтар* достығы ордені; ә) күрделі сөздің барлық компоненттері (орден деген сөзден басқасы) бас әріп арқылы таңбаланады: *Еңбек Қызыл Ту* ордені, *Октябрь революциясы* ордені; б) орденнің, медальдың аты тырнақшаға алынып, бас әріппен беріледі: «*Құрмет Белгісі*» ордені, «*Даңқ*» ордені, «*Батыр ана*» ордені және «*Ана даңқы*» медальдары. Жеке адамдардың қоғам мен халық алдындағы елеулі еңбектеріне орай берілетін құрметті атақтардың алғашқы сөзі бас әріптен басталып жазылады: *Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген ғылым қайраткері, Қазақ ССР-інің халық*

artisi. Сондай-ақ еңбек жетістіктері мен табыстары бағаланатын құрметті атақтардың алғашқы сөзі ғана бас әріптен басталады: *Құрмет* грамотасы, СССР *Мемлекеттік сыйлығының* лауреаты, Түркістан қаласының *Құрметті* азаматы.

Бірінші сыңары *батыс, жаңа, жоғарғы, қиыр, оңтүстік, орта, орталық, солтүстік, төменгі* тәрізді сөздер болып келетін мемлекет, жер-су, қала аттарының әрбір сөзі бас әріптен басталады: *Батыс Европа, Жаңа Зеландия, Жоғарғы Вольта, Қиыр Шығыс, Оңтүстік Корея, Орта Азия*.

Араб тіліне тән артикльдер арқылы жазылатын қала, жер-су аттары, кітап, шығарма аттары, негізінен, өзге халықтар тіліне ортақ емлесін сақтайды: *Эль-Кубейт, Эль-Джадида* (қала аттары), *Эль-Катиф* (порт), «*Фусул алмадани*», «*Дивани лұғат ат-түрік*». Бірқатар жалқы есімдердің алдындағы артикльдер «қазақшаланып» («әл» түрінде), бас әріппен дефис арқылы жазылады: *Әл-Фараби, Әл-Бируни, Әл-Кимаки*. Сондай-ақ араб халықтары тілінде «*баласы, ұлы*» деген мағынаны білдіретін «ибн» сөзімен келетін кісі есімдері екі түрлі ажызлады: а) «*ибн*» сөзі жалқы есімнің алдында келсе, бас әріппен жазылады да, есім мен әкесінің аты арасында (отчество құрап) жұмсалса, кіші әріппен жазылады: *Ибн Сина, Ибн Рушд; Ахмед ибн Абдуллах – Ахмед Абдуллахтың баласы*.

Қазақ тілінің өз табиғатына тән жалқы есімдер мен күрделі сөздердің жазылуы.

Орыс тілінде қос сөз болып жазылатын қала, мекен, жер-су атаулары қазақ жазылуында бірге жазылып, бас әріппен таңбалаынады. Мысалы, орыс тілінде – *Кзыл-Орда, Ыссык-Куль, Аулие-Ата, Бетпак-Дала, Байрам-Али*: қазақ жазылуында – *Қызылорда, Ыстықкөл, Әулиеата, Бетпақдала, Байрамәлі. Ростов-на-Дону, Комсомольск-на-Амуре* тәрізді қала аттары *Дондағы Ростов, Амурдағы Комсомольск* болып жазылады.

Мифологиялық ұғымдардың аттары, сондай-ақ ертегі-аңыздарда кездесетін қиялдан туған жалқы атаулар, батырлық жырларда ұшырасатын малға қойылған аттар бас әріптен басталып жазылады: *Зеңгібаба, Ойсылқара, Шекшеката, Қамбарата; Бибіфатима, Таусоғар, Көлжұтар, Желаяқ; Тайбурыл. Шалқұйрық, Желмая, Керқұла*.

Бірқатар тарихи тұлғалардың есімдері мен жырларды, ағыздарда, көркем әдеби шығармаларда кездесетін кейіпкерлердің аттары екі сөзден құралған күрделі болып келеді. Мысалы, *Біржан сал, Ақан сері, Жаяу Мұса, Балуан Шолақ, Баян сұлу, Қозы Көрпеш, Қыз Жібек, Қаңбақ шал, Сыпыра жырау, Бұқар жырау, Жиренше шешен, Қамбар ата, Ер Төстік, Ер Қосай, Кішкене Молда, Судыр Ахмет, Әз Жәнібек, Қаз дауысты Қазыбек, Шық бермес Шығайбай, Алдар Көсе*.

Егер нақты кісі есіміне тіркескен сөз айқындауыш болып, сол адамның өнерін, кескін-келбетін, мінез-құлқын даралап көрсету қызметін атқарса, онда мұндай сөздер кіші әріппен бөлек жазылады: *Біржан сал, Ақан сері, Баян сұлу, Қамбар батыр, Сыпыра жырау, Жиренше шешен*. Әдетте бұл айқындауыштар бірқатар адам аттарының алдында да айтыла береді: *сал Біржан, сері Ақан, сұлу Баян*.

Ал *Жаяу Мұса, Балуан Шолақ, Қозы Көрпеш, Алдар Көсе, Судыр Ахмет* тәрізді күрделі кісі есімдерінің бірі халық теліген қосымша аты болғандықтан, ол бөлек және бас әріппен жазылады; бұндай қосымша аттар өз алдына жеке де қолданыла береді: *Жаяу Мұса – Жаяу, Балуан Шолақ – Шолақ, Судыр Ахмет – Судыр, Алдар Көсе – Алдар*.

Ер, әз, ұлы сөздері мен қаз дауысты, шық бермес тіркестері адамдардың өзгеден дара жағымды-жағымсыз қасиетін айрықшалап, анықтауыш қызметінде жұмсалады, әрі бұл сын есімдер адамдардың халық пен қоғам мүддесін атқарудағы орнына байланысты қойылған бағалауыш сөздер болып келеді де, нақты кісі есімінен ажырамай, бас әріппен бөлек жазылары: *Ер Трағын, Әз Жәнібек, Қаз дауысты Қазыбек, Ұлы Петр, Шық бермес Шығайбай*.

Ру, тайпа аттары белгілі бір үлкен қауымның атауы ретінде жалпы мағынаға ие болып кеткендіктен (*орыс, қазақ, башқұрт, татар* деген халық аттары тәрізді) кіші әріптен басталып жазылады: *тобықты, арғын, найман, керей, уақ, шекті, жағалбайлы, ошақты, адай, беріш, жақайым, төртқара*.

МАЗМҰНЫ

Редактордан	3
Кіріспе	5
Фонема, дыбыс және әріп	7
Кейбір дауыссыз дыбыстардың орфографиясы	18
Кейбір дауысты дыбыстардың орфографиясы	22
Кейбір дыбыс құбылыстарының орфографиядағы көріністері	42
Біріккен сөздер мен шылаулардың жазылуы	55

Шет тілдерден енген сөздердің орфографиясы

Орыс тілінен енген сөздердің орфографиясы	71
Араб-парсы тілдерінен енген сөздердің орфографиясы	98
Бас әріптің қолданылуы	107